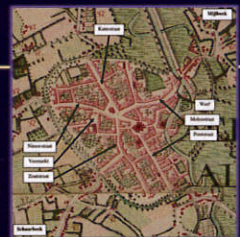

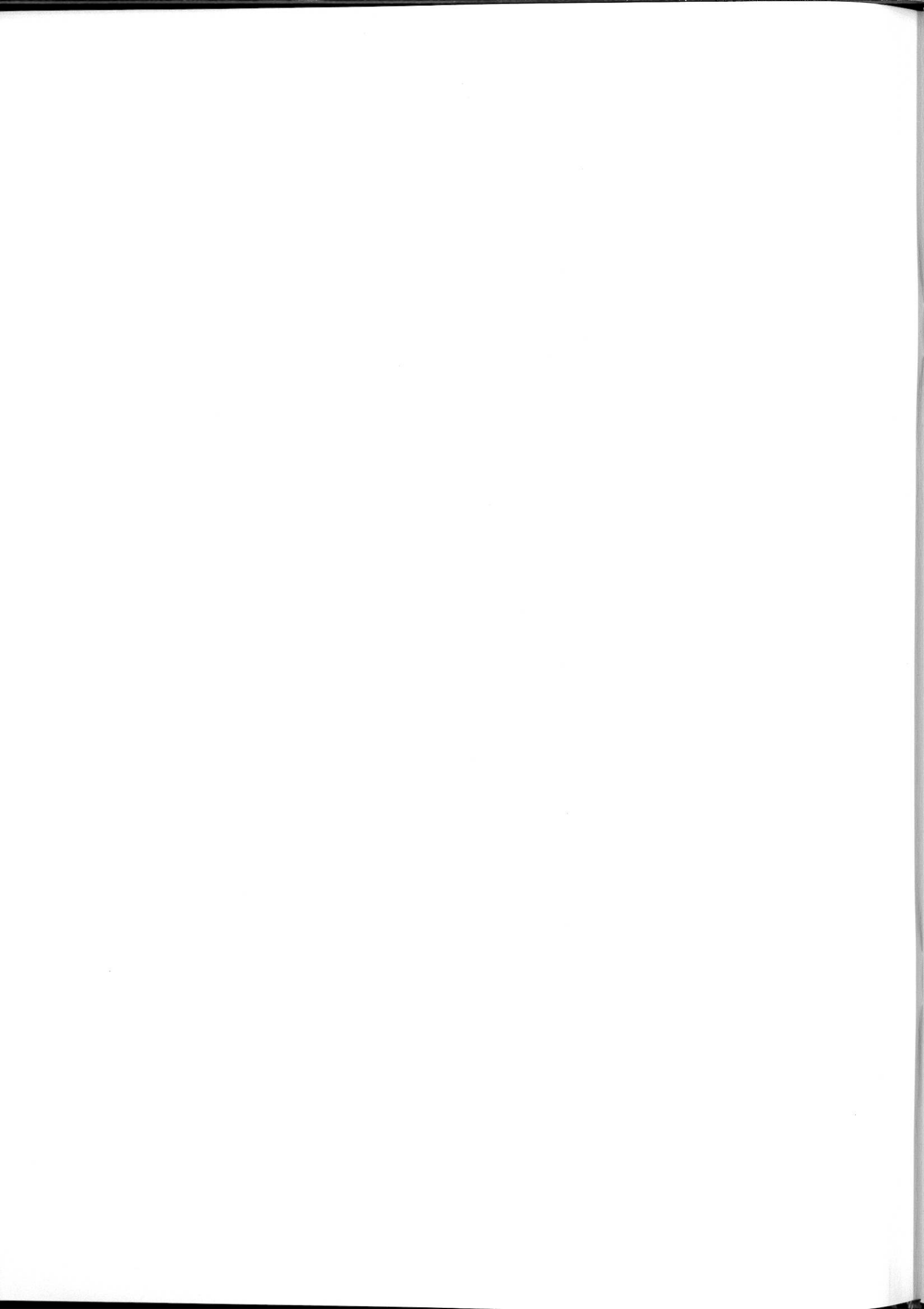
Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed
in Vlaanderen

Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 62, nr. 2
apri-mei-juni 2009
Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
jaargang 62, nummer 2
april-mei-juni 2009
ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Redactieraad:

Jan De Cock	Henri Vannoppen
Jan De Meester	Dominique Vanpée
Julien De Vuyst	Romain John van de Maele
Fons Dierickx	Karel van den Bossche
Ferdi Geerts	Luc Van Eeckhoudt
Rudy Janssens	Eva Van Hoye
Jean-Marie Lermyte	Harry Vermeir
Didier Stragier	Reinoud Vermoesen

De invloed van taalgrensverschuivingen en verfransingspolitiek op de Cisterciënzerabdij van Florival in de 18^e eeuw

Frederik François

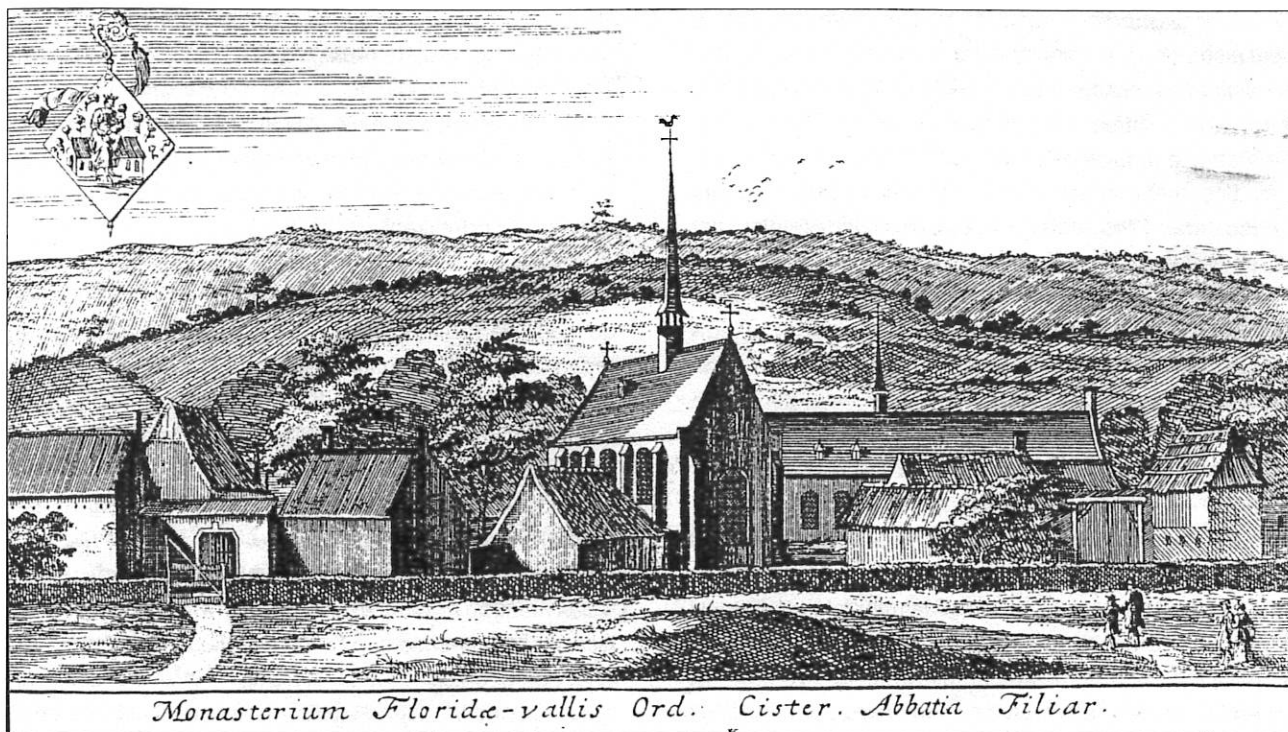
Inleiding: Florival in vogelvlucht

De cisterciënzerabdij van Florival ("Bloemendaal") werd in de periode 1210 – 1214 gesticht en uitgebouwd door de charismatische stichterfiguur Bartholomeus van Tienen. Deze abdij, gelegen net over de Dijle maar wel met bezittingen in zowel het huidige Vlaams- als Waals-Brabant, lag met zijn hoofdgebouwen en kern wel in het huidige Archenes of Eerken. Door het beperkte bronnenmateriaal valt er maar een gedeeltelijke reconstructie te maken van de bewogen geschiedenis van deze abdij, zeker voor wat betreft de Middeleeuwse periode waarvan op enkele grafmonumenten in het Museum voor Kunst en Geschiedenis na niets meer overblijft. Vast staat dat de Cisterciënzervrouwen te Florival het hard te verduren hadden: er was niet enkel de armoede tot aan zijn opheffing in 1796 door de Franse revolutionairen, maar ook de regelmatige doortochten en plunderingen van vreemde legers omwille van de strategische ligging van Florival. Op een – mogelijke – doortocht van keizer Karel na valt er ook weinig merkwaardigs op te tekenen uit de vroege geschiedenis van Florival. In de 18^e eeuw werd Florival meermaals van de ondergang gered, maar deze reddingspogingen stelden het aangekondigde einde van de arme abdij enkel uit. Het is tijdens de laatste vijftig jaar van het bestaan van Florival – de abdij werd opgeheven en in loten verkocht in 1796 na de succesvolle machtsovername door de Franse republikeinen – dat er te

Florival taaltwisten opduiken als gevolg van een bewuste verfransingspolitiek die een uiting was van veranderingen op wereldlijk vlak; veranderingen die dus zelfs hun invloed hadden op lokale gemeenschappen.

Communautaire twisten

Al van in de Middeleeuwen bleek duidelijk dat de abdij op de grens lag tussen Diets sprekende en Frans sprekende gebieden. Opvallend is echter ook de 'Brusselse inbreng'; de monialen uit het Brusselse maken in de 18^e eeuw een groot deel uit van de bevolking van Florival. Of deze Brusselselaars nu Nederlandstalig, Franstalig of tweetalig waren, valt niet meer te achterhalen. De aanwezigheid van zowel een uitsluitend Nederlandstalige als Franstalige bevolking, aangevuld met een 'Brusselse' inbreng, bewijst echter dat er te Florival sprake is van een heterogene taalgroep. Nu zorgde deze taaldiversiteit – eerder een fenomeen van de nieuwe tijd? – wel degelijk voor problemen. De com-

Abdij van Florival, gravure van J. Leroy, *Topographia Historica Gallo-Brabantiae*, 1692.

municatie tussen de abdis, religieuzen en de biechtvaders verliep niet zonder moeite. De biechtvaders die de biecht enkel in het Frans konden (of wilden) afnemen zagen maar weinig volk opdagen¹. Zo vroeg biechtvader Pierre de Robiano om een Vlaamse biechtvader te sturen omdat Vlaamse dames niet graag biechten in het Frans².

Deze communicatiemoeilijkheden waren nog maar een voorbode van wat Florival en andere instellingen te wachten stond met Martin de Staignier, abt van Villers (verkozen in 1742, † 1759) die een systematische verfransingspolitiek doorvoerde.

Als commissaris bij de verkiezing van abdisen Victoire d'Avesnes (abdis 1749 – 1755) en Alexandrine de Culembourg (abdis 1755 – 1769) te Florival beschikte hij zeker over enige invloed. Vanaf de regeerperiode van Alexandrine de Culembourg bleek de balans trouwens voorgoed overgeslagen naar de Franstaligen; zij waren met tien leden tegenover drie Nederlandstalige monialen en vier 'Brusselse' dames ruim in de meerderheid.

Martin (de) Staignier en zijn verfransingspolitiek

Begin juli 1742 werd Martin Staignier uit Gosselies, 58 jaar oud, verkozen tot nieuwe abt van de abdij van Villers. Onder zijn regering duiken er zowel te Florival, Villers en Hertogendal (Valduc, huidige Hamme-Mille) taalproblemen op.

De eerste problemen duiken op te Hertogendal. Vlaamse monialen verwijten abdis Thérèse Fioco (regering van 1730 – 1768) dat ze met de steun van de abt van Villers, Martin Staignier, besloot om de tafellezingen nog alleen in het Frans te houden. Abdis Fioco brengt onmiddellijk Martin Staignier, die het toezicht en het visitatierecht op dit klooster uitoefent, op de hoogte. Dom Staignier antwoordt op 25 maart 1744 dat hij zich verwondert over het ongenoegen bij de religieuzen want "*il ne se voit aucune personne un peu distinguée du commun qui ne se pique de parler et de lire en françois*". Daar de monialen de abdis eraan herinnerd hadden dat de abdij van Hertogendal gesticht was in 1230, toen Hamme nog Vlaamse grond was, reageert Dom Staignier hierop met: "*il seroit plus véritable et plus raisonnable de dire simplement que votre fondation a été faite pendant que le langage de vos circonvoisins étoit flamand, nous pouvons dire la même chose de Villers; mais pour l'un et pour l'autre les circonstances du tems et des lieux en sont tout autres par le changement dudit langage. Joignons aussi que la convenance en est autre; car n'est-il pas le plus convenable et de quelque nécessité*

¹ E. BROUETTE, Florival, in : R. AUBERT, dir., *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, deel XVII, Parijs, 1971, p. 437.

² T. PLOEGAERTS en G. BOULMONT, L'abbaye cistercienne de Villers pendant les cinq derniers siècles de son existence: histoire religieuse et économique du monastère, in : *Annales de la Société archéologique de l'arrondissement de Nivelles*, s.l., jg. 11, 1926, p. 229.

même qu'un membre s'ajuste et se prette autant qu'il se peut à son chef, j'entens de votre monastère sujet par droit de filiation à nôtre, ou bien soumis par droit de juridiction immédiate à notre autorité"³.

De Vlaamse monialen laten het niet hierbij en pas na een bezoek van Martin Staignier zelf te Hertogendal op 16 en 17 december 1745 keert de rust weer; uiteindelijk werd besloten om beurtelings Frans en Nederlands te gebruiken. Toch bleef er ongenoegen sluimeren: tijdens de visitatie van abt Daniel Daix op 13 november 1759 zullen opnieuw enkele monialen zich beklagen over het predomineren van het Frans in de gemeenschap.

Te Florival keert eerst het probleem van de vraag naar Vlaamse biechtvaders terug in 1750 en 1752 wanneer Martin Staignier zelf tweemaal Florival bezoekt. Bij dat tweede bezoek rekent hij af met de Vlaamse vraag naar een Vlaamse biechtvader; hij beweert dat monialen te Florival geen Vlaamse biechtvaders nodig hebben. Volgens hem ligt de abdij in Franstalig gebied en alle zusters – zo beweert hij – biechten in het Frans behalve één zuster. In 1753 verklaart zuster Humbeline Wilmet dat er geen 'complotten' meer bestaan te Florival.

Ze voegt er wel aan toe dat er monialen waren die hoewel ze het Frans machtig waren, weigerden zich in die taal uit te drukken. Het ging hier om welgeteld twee monialen, Marie Smets en Bernarde Gossart, en om een convers, zuster

Scholastique. Deze laatste had echter oprecht moeite om zich in het Frans uit te drukken⁴. Uit de officiële documenten van de abdisverkiezingen van 1749 en 1755 blijkt dan al dat er nog maar weinig Vlamingen aanwezig zijn. Op zeventien religieuzen zijn er zo maar vier à vijf Vlamingen en indien deze niet tevreden zijn, dan raadt Staignier hen aan om te vertrekken⁵.

Rond 1755 duiken er problemen op te Villers zelf. Binnen de abdij van Villers komt er een echte oppositiegroep tegen de abt. Uit het onderzoek komt naar voor dat er zes religieuze leden sterk gekant zijn tegen de abt, een tiental formuleert vage klachten en zijn dus ook ontevreden over hun abt en de anderen, een veertigtal, getuigen allen in het voordeel van hun abt⁶. Uit de klachten zijn er wel expliciete opmerkingen over de taalkwestie. Zo vermeldt Clément de Ridder: "...*Que les Flamands qui s'étaient présentés à Villers comme novices avaient été fort mal traités*", Nivnard Schoonaerts "*pense que l'abbé n'aime pas les Flamands*" en tegen Léonard Pirmez, latere abt van Villers, zou Staignier over de Vlamingen gezegd hebben "*Laissons cette nation à part*". Robert de Bavay, die later ook abt van Villers zou worden, had ook wat te melden. Abt de Staignier had al eens naar de Vlamingen gerefereerd als "*les maudits flamands*". Dat er zo weinig Vlaamse novicen zijn wijt hij ook aan de houding van Staignier die deze weigert aan te nemen. De onderzoekers die de handel en wandel van de

Huidige weergave van de site van de voormalige abdij van Florival met als scheidingslijn het Vlaams en Waals gewest. Merk op dat de huidige industrie grotendeels op de site van de abdij staat en dat een groot deel hiervan nog op het grondgebied van de gemeente Ottenburg valt (het linkergedeelte van de kaart). Google Earth, maart 2009.

³ O. STEENO, Vlaamse grieven bij rebelse nonnen op de taalgrens onder het Oostenrijks Bewind, in : *Periodiek van het Vlaams geneeskundigen verbond*, s.l., 02/2005, p. 65. Bekeken via [http://www.vgv.be/pdf/per/PER2\(2005\).pdf](http://www.vgv.be/pdf/per/PER2(2005).pdf)

⁴ T. PLOEGAERTS, *Histoire de l'abbaye de Florival, Vallis-Florida à Archennes* (Les moniales cisterciennes dans l'ancien roman-pays du Brabant, Brabant wallon 3), Brussel, 1925, p. 90.

⁵ T. PLOEGAERTS en G. BOULMONT, L'abbaye cistercienne de Villers pendant les cinq derniers siècles de son existence: histoire religieuse et économique du monastère, in : *o.c.*, p. 230. Het aantal religieuzen en hun namen zijn gekend via de verslagen van de abdisverkiezingen van 1733, 1749, 1755, 1769 die terug te vinden zijn in de archieven van de *Geheime Raad*, nummer (carton) 863A.

⁶ De aangehaalde klachten komen uit *Ibidem*, p. 227 – 228.

abt van Villers opvolgen pleiten Staignier hierover gedeeltelijk vrij in één van hun decreten: *"Il n'est pas constaté qu'il s'en soit présenté beaucoup [Vlaamse monialen] et que d'ailleurs les candidats doivent être présentés quatre fois à la communauté"*.

Kroniek van een aangekondigde dood

Het is duidelijk dat Martin Staignier een bewuste verfransingspolitiek doorvoerde door in de abdijen tegen de taalgrens het Frans in te voeren tegen de zin in van meerdere nog aanwezige Nederlandstalige monialen. Zelfs het Collegium van Villers in Leuven hoeft voor Staignier niet noodzakelijk een Vlaamse president aan het hoofd te hebben. Hoewel met Staignier het hoogtepunt werd bereikt in de verfransingspolitiek gaat het hier om een geleidelijk proces waarvan deze abt slechts een exponent was. Reeds voor zijn aantreden waren er al problemen gesignaleerd die alles te maken hebben met wat we nu als 'taalgrensverschuivingen' kunnen omschrijven.

De taalgrens is, in de woorden van Luc van Durme, eerbiedwaardig oud⁷.

Deze taalgrens was geen vaststaand gegeven en dus onderhevig aan veranderingen.

Tijdens de Middeleeuwen lag wat we nu de 'taalgrens' noemen zuidelijker dan vandaag het geval is, hoewel deze in Brabant niet zoveel naar het Noorden is opgeschoven.

Concreet betekende dit dat bij de stichting van Florival en Hertogendal deze abdijen zich in Diets-sprekend gebied bevonden en de meerderheid van de monialen ook Diets-sprekend waren. Maar in de loop van de Nieuwe Tijd won het Frans aan aanzien; deze taal werd bevoorreed als de taal van de letterlijke en figuurlijke *beau monde*; zo werd de taalgrens *avant la lettre* ook een sociale grens. Vooral belangrijk rond 1750 was de overschakeling van de burgerij op het Frans en dit was vooral een stedelijk fenomeen; in kleinere steden en op het platteland waren de Franssprekende inwoners te geïsoleerd om hun *franskiljonse* cultuur te ontwikkelen.

Deze ontwikkelingen op 'macro'niveau hebben echter ook hun impact gehad op 'micro'niveau; op lokale culturen en gemeenschappen die in contact stonden met de burgerij of de 'hogere' standen zoals kerkelijke ambtsdragers. En daar bevinden zich de links met Florival en Hertogendal. Beide

stichtingen, aanvankelijk gelegen in Diets-sprekend gebied, werden door de gebeurtenissen en tijd ingehaald en achterhaald; beide cisterciënzerabdijen lagen vanaf het tweede deel van de 18^e eeuw overduidelijk in een Franssprekend gebied. Als gevolg van deze verschuiving van de taalgrens kregen deze abdijen meer Franstalige monialen en abdisen; zo had Florival als laatste Nederlandstalige abdis Madeleine van Haenewyck (abdis van 1690 – 1733). Of de taalpolemie nu van de basis uitkwam of van de top, feit blijft dat de taalpolemie al langer een sluimerend probleem was dat door toedoen van de actieve politiek van Staignier enkel nog meer tot uiting kwam. Zo vormt de voormalige Cisterciënzerabdij van Florival ook een voorbeeld van een op de taalgrens gelegen gemeenschap die ten prooi viel aan twee fenomenen die elkaar versterkten, zijnde de gewijzigde taalomgeving (verfransing, verschuiving van de taalgrens) en de daaraan gekoppelde verfransingspolitiek uitgaande van leidende figuren. Welke van de twee fenomenen nu eventueel een gevolg is van de andere (verschoof de taalgrens toen omwille van een doelbewuste politiek of gaat het hier over twee communicerende vaten?) laten we hierbij in het midden. Vast staat dat dit verhaal, gezien de hedendaagse communautaire tegenstellingen, duidelijk aantoonde dat de taalgrensregio al langer dan vandaag de gemoederen tussen de twee taalgemeenschappen verhit of blijft verhitten. Wordt dus nog vervolgd...

Beknopte relevante bibliografie

E. BROUETTE, *L'abbaye de Florival à Archennes*, in : *Monasticon Belge. Deel IV: Province de Brabant*, Maredsous – Luik, 1964, p. 425-440.

F. FRANCOIS, *Vergeten Verleden: Cisterciënzers te Florival (+1210/ 1214-1796) hun betekenis in de regionale economische, sociale en culturele geschiedenis*, Katholieke Universiteit Leuven. Faculteit Letteren. Departement geschiedenis. *Geschiedenis van de Nieuwe Tijd*, 2004.

J. LAVALLAYE, *Histoire de l'Abbaye de Valduc*, Bruxelles, Libr. Albert Dewit, 1926, 192pp.

D. VERHELST en E. VAN ERMEN, Cisterziënzerinnen in het hertogdom Brabant, in : M. SABBE, M. LAMBERIGTS en F. GISTELINCK, ed., *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090 – 1990*, Leuven, 1990, p. 271 – 293.

Frederik François
Langeheidestraat 92
3040 Ottenburg

⁷ D. LAMARCQ, red., *De taalgrens: van de oude tot de nieuwe Belgen*, s.l., 1998, p. 183.

Vismarkten en vismijnen in Vlaanderen¹

Romain John van de Maele

Vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw kon de Aalsterse bevolking vis aankopen op een overdekte vismarkt in het historisch centrum van Aalst. Aan een van de (nu gedempte) armen van de Dender, in de nabijheid van het huidige stadsarchief, werd rond 1770 een achthoekige vismijn opgetrokken. In 1998 legde een groep archeologen de bakstenen funderingen van deze vismarkt bloot, gelegen aan het oudste marktplein van Aalst. *'Deze markt met een tamelijk geringe oppervlakte kwam, zoals ook in andere steden, tot stand aan de ingang van de burcht [...] tegen de muur van de eerste omwalling.'* Dit marktplein dateert uit de prestedelijke fase.²

Of de Aalstenaars aan het eind van de achttiende eeuw grote viseters waren, heb ik niet kunnen achterhalen, maar de vismijn was alleszins gevestigd op de vroegere Harinck Marct die voor het eerst werd vermeld in 1465. In 1734 liet Gillis van der Weeën er zes vishuisjes bouwen die nog bestonden in 1752. Twintig jaar later, nadat de achthoekige vismijn in gebruik was genomen, ontving Pieter

Marcq een premie van 18 gulden voor de eerste aanvoer van zeevis met zijn schuit 'den Engst'. Dat die aanvoer niet altijd optimaal verliep, blijkt o.m. uit de korting die de *'pachteresse der meyne'* genoot toen er weinig zeevis werd aangeboden. De vismijn werd in 1892 gesloopt.³ De Aalsterse geschiedschrijver Petrus van Nuffel gebruikte steeds het woord vismijn, maar zijn beschrijvingen maken niet echt duidelijk of het om een markt of om een mijn ging: in een mijn wordt de vis bij opbod of afslag verkocht, op een markt ligt de prijs bij voorbaat vast.

Wellicht gebeurde de eerste aanvoer van zeevis in de Aalsterse vismijn met een hengst ('den Engst'), een visersschip dat vooral op de Westerschelde werd gebruikt. Dit type werd in Nederland voor het eerst vermeld in 1711, en het werd vooral gebruikt bij de mosselvangst en de garnaalvisserij. Hengsten met een vergunning om in Zeeland te vissen trof men in 1875 vooral aan in Kieldrecht, Clinge (voornamelijk België), Grauw, Philippine en Hontenisse. In 1927 hadden nog 71 hengsten een vergunning om in

¹ In deze bijdrage wordt vismarkt alleen met een hoofdletter geschreven als het plein of de omgeving die plaatsnaam draagt.

² K. DE GROOTE en J. MOENS, *De oudste marktplaats van Aalst*, www.aalst.be; W. VERNAEVE, L. ROBINS en W. MERTENS, Aalst, in: G. VANDEWINKEL, ed., *Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen, Het Land van Aalst*, Aalst, jg. LX, nr. 4, 2008, p. 243-266, alwaar p. 256.

³ P. VAN NUFFEL, *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst*, Gent, 1991, p. 254.

Zeeland te vissen. Ze meerden vooral aan in Clinge, Grauw, Hontenisse, Philippine én Boekhoute.⁴

Archeologisch onderzoek lijkt erop te wijzen dat in vroegere tijden het visverbruik in Aalst meer verwantschap vertoonde met het verbruik op het platteland dan met de visconsumptie in Gent en Antwerpen. In die grote Vlaamse steden maakte zeevis ongeveer 80% van de vondsten uit, terwijl op het platteland het aandeel van zeevis ongeveer gelijk was aan dat van zoetwatervis. Het onderzoek van een vondst in het Aalsterse stadscentrum wijst op een middenpositie: 42% der botten behoorde tot de zoetwatervissen, 58% tot de zeevissen.⁵

Aan het eind van de negentiende eeuw, toen Pieter Daens als drukker en uitgever van een weekblad aan de sociale strijd deelnam, was het Eiland Chipka een begrip in het industriestadje Aalst. De drukkerij van Daens was op dat eiland gevestigd, en de omgeving behoort tot het decor van Louis Paul Boons bijdragen aan de sociale geschiedenis van Aalst. Op de uiterste punt van dat eiland, dat door de meanderende Dender werd afgegrensd van het echte stadscentrum, bevond zich de latere vismijn, waar tussen 1892 en 1940 dagelijks verse vis te koop werd aangeboden. In het begin van de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw gebombardeerd, en in de tweede helft van de jaren vijftig werd aan de Houtkaai een nieuwe vismijn opgetrokken. De nieuwe vismijn werd geopend op 18 juni 1957 en sloot haar deuren in 1992. Tot aan die sluiting werd er vier dagen per week vis geveild. Vooral bejaarden en mensen met wat minder koopkracht bezochten de vismijn om zich daar te bevoorraden. De verschillende soorten vis werden er uitgesteld in een halfronde opstelling; de gegadigden konden vanuit een ruimte voor het publiek op drie niveaus de verkoop volgen. Op het eind van de jaren tachtig liep de verkoop echter fors terug en de stad zag zich genoodzaakt de vismijn te sluiten.⁶

Toen ikzelf aan het eind van de jaren vijftig vaak langs de Sint-Annabrug naar school liep, werd tegenover die brug het standbeeld van priester Daens onthuld, en vanaf de Fritz de Wolfkaai keek ik met belangstelling naar de mosselschuit die aan de Van Wambekekaai op klanten lag te wachten. De nabije los- en laadplaats aan de Dender werd vroeger ook Mosselkaai genoemd. Voor viskramen waar alle soorten vis en mosselen werden aangeboden, ging ik soms met moeder 's zaterdags naar de markt, waar tussen het belfort en 'de Borse van Amsterdam' een indrukwekkend viskraam was opgesteld.

In vergelijking met de Gentse vismijn waren de vismarkt op het Eiland Chipka en de latere vismijn aan de Houtkaai relatief bescheiden gebouwen. De Gentse vismijn lag achter

een monumentale toegangspoort die werd opgetrokken in de jaren 1689-1690. Het barokke bouwwerk, naar een ontwerp van Adriaan van der Linden, domineert nog steeds het Sint-Veerleplein. De ontwerper vond zijn inspiratie voor een deel in de klassieke mythologie. De centrale rondboogpoort wordt begrensd door Ionische zuilen. Het middenrisaliet wordt bekroond door Neptunus op een schelp die wordt getrokken door twee gevleugelde paarden die de zee symboliseren. Naast Adriaan van der Linden als ontwerper, worden ook de beeldhouwers Quellin (Quellijn) en Pauli vermeld – er wordt vermoed dat Quellin de barokke bovenbouw heeft ontworpen. Het verhalend aspect van de imponerende ingangspartij werd later gewijzigd door de aanpassing van de allegorische voorstellingen van de Leie (vrouw) en de Schelde (man) boven de zij-ingangen. Deze beelden vervingen twee gelijkaardige stenen meermannen die in 1872 werden verwoest door een hevige brand. Na de brand werd het gebouw gerestaureerd en vergroot.⁷ De allegorische voorstellingen werden op de korrel genomen in een van de vele marktliederen. De eerste strofe van 'De vischmort' wond er geen doekjes om: '*Da zijn toch slechte tijen! Waar gaat de wereld nu naartoe?! Hoe est't ons Heere nog nie moe?! 'T es vreed,'k en weet niet hoe! De Schelde en ook de Leie/ Ze staander alle twee niet waar?! Lijk Adam en lijk Eva daar/ Zoo paddermoeder klaar!*' Het refrein eindigde op een ironische noot: '*De vischmort waar g'uw breutje wint/ Es al zijn eere kwijt.*'⁸

In Gent werden vlees en vis van oudsher verkocht op het plein voor het vleeshuis. Dit plein, dat nu Groentemarkt heet, was tot 1690 de centrale visaanvoerplaats. Tegenover het vleeshuis dat rond 1407 door een nieuwbouw werd vervangen, werd in de vijftiende eeuw een visverkopershuis opgetrokken. Onder het nieuwe vleeshuis bevonden zich vier doorgangen (die nog steeds zichtbaar zijn vanaf de Vleeshuisbrug), zodat platte visschuiten vanuit de Leie nog steeds rechtstreeks de vismarkt konden bereiken.⁹ Tot in de achttiende eeuw werden er op de vismarkt 51 afzonderlijke toonbanken verhuurd.¹⁰

Hoe ging het er in andere steden aan toe? In deze bijdrage maak ik een (gedeeltelijk virtuele) wandeling langs verdwenen en nog bestaande vismarkten en vismijnen, en ik ga daarbij op zoek naar overeenkomsten en verschillen. Niet alleen de ligging en de inrichting krijgen aandacht. Ook de symbolische aspecten worden belicht, want ook in het verleden at men niet alleen om zich te voeden. Wat en hoe men at werd niet alleen bepaald door economische factoren, maar evenzeer door het verlangen om zich door het tafelen te onderscheiden en een nagestreefde of verworven status uit te drukken. Alvorens ik de markten en mijnen belicht,

⁴ www.tolerant.be/zeeuwsofvlaams.html

⁵ D. CALLEBAUT, e.a., *Aalst. Archeologie en archief*, Zellik/Aalst, 1994, p. 58.

⁶ J. VAN DEN STEEN, *Stadsbeelden uit het verleden. Aalst*, Nazareth, 1994, p. 79; *De oude vismijn*, www.aalst.be

⁷ www.belgiumview.com; www.gent.be; G. DESEYN, *Gids voor oud Gent*, Antwerpen/Weesp, 1984, p. 457.

⁸ Geciteerd door E. DEMOEN, De marktzangers: lied en animatie op het marktplein, in: J. VAN DE WIELE, e.a., *De markt*, Gent/Leuven, 1988, p. 147-177, alwaar p. 170.

⁹ G. DESEYN, o.c., p. 17-18.

¹⁰ *Ibidem*, p. 23

besteed ik dan ook eerst aandacht aan het visverbruik in een wat ruimere Europese en Belgische context.

Vismijn aan de Houtkaai, Aalst. © Stadsarchief Aalst

Vis op Europese tafels

In de boeiende studie *Honger en overvloed* komt vis veel minder aan bod dan vlees. Massimo Montanari heeft duidelijk aangetoond dat het visverbruik sterk werd beïnvloed door het christendom, maar het verbruik van vis werd ook door andere factoren bepaald. De Kerk hield de gelovigen voor dat ze op 140 tot 160 dagen per jaar vlees moesten derven, en het verbruik van vis als vervangingsproduct was niet altijd onomstreden. Pas vanaf de negende en tiende eeuw werd aanvaard dat het eten van vis op magerdagen geoorloofd was – ‘wat in een groot deel van het christelijke Europa al een gewoonte moet zijn geweest.’¹¹ Toch duurde het nog enkele eeuwen voordat vis een ‘gewoon’ voedingsmiddel werd. Als geen ander levensmiddel was en is vis aan bederf onderhevig en er moesten betere conserveringsmethoden worden ontwikkeld om het verbruik te verspreiden. In 1806 werd – om een voorbeeld te geven van een stad die aan zee lag – in Kopenhagen voorgesteld een overdekte vismarkt op te trekken waar de vis zo vers mogelijk kon worden aangeboden (letterlijk ‘zo levend

mogelijk’), ‘of indien de vis niet meer leefde, dan toch in een staat van zo gering mogelijk bederf.’¹² De geplande overdekte vismarkt kwam er niet, en de vishandel ging als vanouds voort op een plaats die ‘Stranden’ heette... aan het water, midden in de stad.

In Frankrijk bezat vis in de twaalfde eeuw ‘het imago van een luxeproduct’, hoewel precies in de loop van die eeuw de uitvoer van gezouten haring uit de Baltische Zee een grote vlucht kende. In de veertiende eeuw werd de bewaaringstechniek van haring geperfectioneerd door Willem Beukelszoon (of door de Vlaming Jacob Kien), maar rond die tijd was de haring uit de Baltische Zee verdwenen en trokken de schepen uit Holland en Zeeland naar de Engelse en Schotse kusten.¹³ Een eeuw later werd de kabeljauw ‘zeer belangrijk voor de vishandel.’¹⁴ Als stokvis belandde hij op de tafels van het volk in de stad, maar het verbruik van vis in het algemeen werd afgeremd door cultureel bepaalde voorkeuren. Geconserveerde vis werd geassocieerd met armoede en sociale ondergeschiktheid, verse vis werd in verband gebracht met rijkdom, ‘maar een rijkdom die nauwelijks benijd werd, omdat vis niet vult.’¹⁵ In Holland was rond 1600 de handel in zoetwatervis niettemin een lonende bezigheid, en aan het eind van zijn leven schreef de Scheveningse visverkoper Adriaen Coenen (1514-1587) een prachtig geïllustreerd werk dat bekendstaat als *Visboeck*. Het werk, waarin vele vissoorten aandacht hebben gekregen, wordt bewaard in de handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en kan ook op de website van de bibliotheek worden bekeken.¹⁶

Maar het is wellicht niet verwonderlijk dat in de vele tabellen waarmee Peter Scholliers zijn analyses in *Arm en rijk aan tafel* heeft geïllustreerd vis de grote afwezige is, hoewel Scholliers een veel latere periode heeft beschreven. Graanproducten, aardappelen, boter, vlees, rijst en bier duiken steeds weer op, maar om een idee te krijgen van het (beperkte?) verbruik van vis en zeevruchten moet men de gastronomie aan het hof van Leopold II bekijken: zalm, oesters en forel zijn er slechts een van de vele gangen die op het menu stonden. Aan het hof genoot men van de vis die met rijkdom werd geassocieerd, en men at ook ‘vullende’ voedingsmiddelen zoals schapenvlees, filets van everzwijn, fazant en zoveel meer.¹⁷ Ter vergelijking: in Engeland begon de levensstandaard te stijgen vanaf ongeveer 1840, en dat betekende dat arbeiders zich wat vaker vlees, boter en eieren konden veroorloven.¹⁸ Uit onderzoek naar de voedingsgewoonten in Engeland, uitgevoerd door

¹¹ M. MONTANARI, *Honger en overvloed*, Amsterdam, 1994, p. 93.

¹² H. LUND, En byggesag. Guldalderens kødforsyning, in : B. SCAVENIUS, ed., *Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800-1850*, København, 1994, p. 88-93, alwaar p. 88.

¹³ Willem Beukelszoon, die lang als uitvinder van het kaken gold, heeft de techniek wellicht alleen verbeterd. Bij opgravingen in de nabijheid van het Deense Selsø vonden archeologen in 1994 resten die erop wijzen dat in dat vissersdorp reeds in de twaalfde eeuw vis werd geëkaakt en van daaruit vrij massaal werd uitgevoerd. Fiskeri i Nordeuropa, in : *Marinarkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde*, nr. 18, Roskilde, 2002, p. 18; Ole Crumlin-Pedersen, Ti gyldne år for dansk marinarkæologi, in : *Marinarkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde*, nr. 20, Roskilde, 2003, p. 4-41, alwaar p. 18.

¹⁴ M. MONTANARI, o.c., p. 94-95.

¹⁵ *Ibidem*, p. 96.

¹⁶ A. TH. VAN DEURSEN, *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw*, Amsterdam, 2003^a, p. 51-55; F. EGMOND, *Een bekende Scheveninger. Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578*, Scheveningen, 1997 en *Het visboek. De wereld volgens Adriaen Coenen 1514-1587*, Zutphen, 2005.

¹⁷ P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel*, Antwerpen/Brussel, 1993, p. 73-79.

¹⁸ R. MINGAY, *Rural life in Victorian England*, Stroud, 1998, p. 38.

Edward Smith in 1863, blijkt dat het door arbeiders gegeten vlees vaak van minderwaardige of zelfs dubieuze kwaliteit was.¹⁹ Zoals in het werk van Scholliers, is in de zeer goed gedocumenteerde studie van Mingay over de Victoriaanse periode vis de grote afwezige.

In de periode 1850-1950 stonden bij feestmaaltijden van de Leuvense gegoede stand ook vaak vis of zeevruchten op het menu, maar de menukaarten vermeldden nog veel meer vleesgerechten. De Nederlandstalige menukaarten van 'het Kersouwken', een culturele vereniging, waren eenvoudiger, en in 1902 en 1914 werd alleszins geen vis geserveerd. Belemans, Ceunen & Steen vatten de eenvoud als volgt samen: 'Bij het Kersouwken geen liflafjes en fijne hapjes, maar gewoon drie gangen vlees en iets zoets als dessert.'²⁰ Eten en vooral 'tafelen' waren (en zijn nog steeds) sterk cultureel (mede)bepaald zoals o.a. blijkt uit J.L. Flandrins essay *Distinctie door smaak*.²¹ Die invloed werd door Louis Paul Boon – op een voor hem typische wijze – gedocumenteerd in *Mijn kleine oorlog* (1947). Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleek de door zijn zoontje en een buurjongen aangekondigde maaltijd met konijn helaas (!) tonijn te zijn, een vissoort die zijn buurman niet lustte.²² In *Eten op zijn Vlaams* (1972) beschreef hij niet alleen zijn voorkeur voor bepaalde soorten vlees, hij zong er ook de lof der mosselen en van vele soorten vis. Haring werd echter door velen met besparing geassocieerd: 'Doe besparing, eet geen vlees maar haring.'²³

Het helaas gebrekkig gedocumenteerde verbruik van vis in Gent tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw wijst, alleszins in vergelijking met vlees, op een beperkte consumptie. Chris Vandenbroeke berekende dat het vleesverbruik 40,6 kg per jaar en per persoon (250 calorieën/dag) bedroeg, terwijl dat van vis beperkt bleef tot 6,0 kg (49 calorieën/dag).²⁴ Uit het beperkte bronnenbestand kwam naar voren dat de Gentenaars ongeveer 3 kg stokvis, 1,5 à 2 kg kabeljauw en 0,5 tot 1 kg haring aten; de 'aanvoer van andere vissoorten zou daarentegen nagenoeg te verwaarlozen zijn.'²⁵ Dit verbruik was volgens Vandenbroeke vergelijkbaar met de consumptie in Brugge en Brussel. J. Mareska en J. Heyman stelden in 1845 vast dat ongeveer 65% van de Gentse textielarbeiders een of twee keer per week hun karige maaltijden met wat (meestal minderwaardig) vlees aanvulden. Mosselen of stokvis werden op

vastendagen gegeten,²⁶ maar de onderzoekers hebben hun vaststellingen helaas niet nader gepreciseerd.

Kelder van de voormalige vismijn in Gent, 2005. © Bart Vanacker (bart@hullabaloo.be)

In de Halles Centrales, de buik van de wereldstad Parijs, werden in 1867 18.527.287 kg zeevis, 1.652.382 zoetwatervis en 26.750.775 oesters (waarvan 913.900 uit Oostende) verhandeld. Meer dan de helft van de mosselen werd aangevoerd vanuit België.²⁷ In 1866 telde Parijs 1.825.274 inwoners,²⁸ en indien al de verhandelde vis in de hoofdstad zelf werd verbruikt (ongeveer 20 miljoen kg), kwam dit neer op een jaarlijkse consumptie van iets meer dan 10 kg per inwoner. Vanuit Antwerpen werden veel mosselen naar Parijs, Rijsel en Bordeaux geëxporteerd, en vooral in Parijs was men verzot op mosselen die men 'er schier met zoveel graagte als de oesters' verkocht.²⁹ Ongeveer veertig jaar later waren de mosselvisser van Philippine, die tijdens de eerste drie trimesters van 1909 twee miljoen kg meer mosselen hadden uitgevoerd dan in dezelfde periode in 1908, enigszins ontstemd over het resultaat. De Fransen en de Belgen kochten immers (te veel) mosselen die in de Zuiderzee (nu het IJsselmeer) waren opgevist. Een aantal Zeeuwse vissers zag de concurrentie met lede ogen aan en zocht een uitweg in andere activiteiten.³⁰

Uit een studie over het geografisch inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven (1860-1908) blijkt dat de vishandel vrijwel volledig rond de Vismarkt geconcentreerd

¹⁹ *Ibidem*, p. 85.

²⁰ R. BELEMANS, M. CEUNEN en I. STEEN, *Leuven zit aan. Feestelijk eten tussen 1850 en 1950*, Leuven, 2006, p. 46.

²¹ J. L. FLANDRIN, *Distinctie door smaak*, in: G. DUBY & PH. ARIÈS, ed., *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Figuren van de moderne tijd*, Amsterdam, 1993, p. 231-267.

²² L.P. BOON, *Mijn kleine oorlog*, Amsterdam, 1986, p. 43-44.

²³ IDEM, *Eten op zijn Vlaams*, Amsterdam, 1972, p. 44. Zie ook R.J. VAN DE MAELE, Verhullen of onthullen Vraagtekens bij de 'Haring met pelpatatten' van Louis Paul Boon, in: *Kruispunt*, Brugge, 1986, jg. XXV, nr. 100, p. 69-74.

²⁴ C. VANDENBROEKE, Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, in: *BTNG-RBHC*, Gent, 1973, jg. IV, p. 109-169, alwaar p. 140.

²⁵ C. VANDENBROEKE, o.c., p. 137.

²⁶ J. MARESKA & J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand*, Gand, 1845, p. 108-109.

²⁷ Voeding van Parijs, in: *De Toekomst*, Ieper, 19 juli 1868, p. 3.

²⁸ Paris Arrondissement: Post 1860 population and population density, www.demographia.com/db-paris-arr1999.htm

²⁹ Verschillige tijdingen, in: *De Toekomst*, Ieper, 27 september 1863, p. 3.

³⁰ Rond de wereld, in: *Het Nieuwsblad van Yperen en het arrondissement*, 13 november 1909, p. 1.

was. De auteur stelde dat de hoge concentratie wellicht te maken had met 'de beperkte potentiële verkoop'.³¹ Een vergelijking met de concentratie van slagers tussen 1860 en 1908 toont aan dat in 1860 procentueel meer slagers in de slachthuiswijk woonden dan in 1908 – 'in 1860 bevindt één slager op drie zich in de slachthuiswijk, in 1908 nog maar één op tien' – terwijl het aantal viswinkels in de omgeving van de Vismarkt steeg van ongeveer 60% tot 70% en het aantal viswinkels daalde 'ten voordele van de markthandel'.³² Er waren in 1908 40 visstallen die op jaarbasis werden verhuurd en 20 stallen die men op dagbasis kon huren. 'Op dat ogenblik tel[de] Leuven slechts 13 viswinkels'.³³ Ook in de twintigste eeuw bleef het visverbruik – steeds in vergelijking met de vleesconsumptie – beperkt, zoals overtuigend werd aangetoond door Diane de Keyzer. De rijken aten veel vlees, maar op vrijdag werd in veel burgermiddens toch vis gegeten. Op andere dagen vormden vis en zeevruchten er slechts een onderdeel van het menu. Vanaf de eeuwwisseling tot de Eerste Wereldoorlog werden menu's vaak geopend met oesters en bij feestmaaltijden was zalm 'de onbetwiste nummer één.' Zeetong en tarbot deelden de tweede plaats.³⁴ Haring, de vissoort die De Keyzers vader zo smakelijk vond, werd in 1916 door Virginie Loveling als volgt omschreven: 'een schier uitsluitend werkmansvoedsel'.³⁵ De typering was zeer raak, maar uit *Grueten Broos*, een verhaal van haar neef Cyriel Buysse, blijkt toch dat werklieden die van haring hielden de voorkeur gaven aan wat vlees. Op een zaterdagavond, na een dag wroeten in de verschrikkelijke regen, verlangde Grueten Broos naar het 'heerlijk zaterdagavondmaal, het eenige der week waarop hij vleesch mocht proeven, als de zuur verdiende beloning voor zooveel dagen hard werken en sjouwen'.³⁶ Toen bleek dat zijn oude moeder die dag geen 'heufvlakke' (hoofdkaas) had kunnen vinden maar 'ne scheunen hoarijnk' meegebracht had, ontstak hij in woede en schreeuwde hij haar toe: 'Stopt 'm zelf in ou smoel!'³⁷ De begrijpelijke maar onaanvaardbare reactie van Grueten Broos neemt niet weg dat haring een belangrijk voedingsproduct was. Het volstaat enkele Ieperse weekbladen uit de periode 1850-1920 te doorbladeren om vast te stellen dat de haringvisserij geen randverschijnsel was. In het interbellum lag in de plattelandse keuken de nadruk nog steeds op vlees – waarvan het verbruik ook relatief

beperkt was – en zeker niet op het bereiden van vis. Vis werd nog steeds met vrijdag en vasten geassocieerd. Op veel plaatsen was haring de vis die het meest werd verbruikt, maar de verkoop van gerookte haring per stuk wijst erop dat men ook met die vis zuinig was, al betekende de massale aanvoer van haring enkele jaren later, vanaf eind 1942, dat men tijdens de oorlogsjaren min of meer de honger kon stillen.³⁸ In de burgerkeuken en bij de adel speelde het visverbruik in de jaren dertig wel een grotere rol. De Keyzer heeft op overtuigende wijze aangetoond dat vis niet werd versmaad ten huize van Felix Timmermans. Timmermans leek een bijzondere voorliefde te hebben voor tarbot. Vooral als 'glorie van Oostende zuchtend in gesmolten boter', een door hemzelf bedachte benaming, sprak de vis hem aan.³⁹

VASTEN ? CARÊME ?

Huis D'Hont

Groote 6 Statiestraat

“ IN 'T KAASWINKELTJE ”

Allerhande Kazen, beste merken. — Vischconserven : Zalm, Kreeft, Langouste, Haring (Pilchard), Krabbe. — Specialiteit van haring en rolmop in bokaaltjes van 6 stuk. — Drooge haring. — Confituren, geleien, honing, citroenen. — Macaroni (beste merken), olie, azijn, gélatine. — Chocoladen, vijgen, dadels, enz.

Reclame voor vis in de vastenperiode, *Het Ypersche-La région d'Ypres*, 2 maart 1929, p. 7.

Het beperkte (en potentieel beperkte) visverbruik werd genuanceerd door Depauw, Van Cleempoel & Vansummeren. Volgens deze auteurs was vis 'in onze contreien erg in trek en kende [dit product] een grote consumptie.' De auteurs vermeldden niet op welke periode hun uitspraak betrekking had, maar ze voegden er wel aan toe dat de 'gewone man diep in de buidel moest tasten' voor vis. Oesters daarentegen 'werden [vooral] gegeten door arme en magere mensen'.⁴⁰ In de zeventiende eeuw waren oesters 'typisch volksvoedsel'.⁴¹

Maar laat ons teruggaan in de tijd... Van de vele visvijvers

³¹ W. LEFEBVRE, Het geografische inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1908), in: *BTNG-RBHC*, Gent, 2003, jg. XXXIII, p. 91-127, alwaar p. 117. Wellicht was het ook de beperktere potentiële verkoop die aan de basis lag van het grote prijsverschil tussen de verkoopplaatsen voor vlees- en visverkopers in de Halles Centrales van Parijs. In 1868 betaalden de vleesverkopers 3 frank per dag, de visverkopers (zeevis en zoetwatervis werden over dezelfde kam geschoren) 1 frank per dag. Voeding van Parijs, in: *De Toekomst*, Ieper, 19 juli 1868, p. 3.

³² W. LEFEBVRE, o.c., p. 99-100.

³³ *Ibidem*, p. 118.

³⁴ D. DE KEYZER, *De keuken van meesters en meiden. Klassenverschillen aan tafel 1900-1960*, Leuven, 1997, p. 38-42.

³⁵ *Ibidem*, p. 149.

³⁶ C. BUYSSE, *Grueten Broos*, in: IDEM, *Van arme mensen*, Brussel, s.d. p. 5-43, alwaar p. 13.

³⁷ C. BUYSSE, o.c., p. 16.

³⁸ D. DE KEYZER, o.c., p. 219 en p. 357-359.

³⁹ *Ibidem*, p. 272.

⁴⁰ C. DEPAUW, A. VAN CLEEMPOEL en P. VANSUMMEREN, Europa aan tafel: een verkenning van onze eet- en tafelcultuur: catalogus, in: *Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur*, Antwerpen, 1993, p. 109-144, alwaar p. 123.

⁴¹ E. COCKS-INDESTEGE en L. DEPAUW, Europa aan tafel in de Zuidelijke Nederlanden (15de eeuw – ca. 1650): catalogus van handschriften, gedrukte werken en prenten, in: *Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur*, Antwerpen, 1993, p. 171-189, alwaar p. 186.

in de omgeving van Antwerpen werd een aantal vanaf de Middeleeuwen door kloosters geëxploiteerd, en ook dit wijst op een regelmatig visverbruik. Het is echter niet mogelijk het verbruik te preciseren. *Het Caertboek der bosschen van Park* uit 1666 (Abdij van Park, Heverlee) toont duidelijk dat ook deze abdij visvijvers bezat: in de onmiddellijke nabijheid van het klooster was er een 'oppervyver' en een 'neervyver', gelegen naast de Fonteyne Beke.⁴² Dat vis belangrijk was voor de kloostergemeenschap blijkt o.m. uit de aanleg van een derde en een vierde vijver rond 1700. Langs de vier vijvers (12 ha) ligt nu een wandelpad voor bezoekers die de abdijsite willen verkennen.

Ook R. van Uytven heeft de beperkte visconsumptie gerelativeerd. Hij berekende dat het hoofdelijk vleesverbruik rond 1474 in Leuven wellicht iets meer dan 120 pond per jaar bedroeg en dat dit verbruik tot ongeveer een vierde daalde omstreeks 1545.⁴³ Tegelijkertijd wees hij erop dat, gelet op de 'magere' dagen, het visverbruik niet te verwaarlozen was, en daarom hadden de Leuvense slagers ook het recht om vis te verkopen. 'De Leuvenaars hadden sinds 1332 het recht in de Dijle op het grondgebied van de stad te vissen.' Abdijen en herenverblijven bezaten vaak visvijvers, en in 1477 liet een Leuenaar een vijver aanleggen in Leefdaal. Anderen pachtten vijvers. Op de stedelijke markt boden buitenlieden vooral karpers aan.

Voor zeevis moesten de handelaars zich sinds 1356 in Mechelen bevoorraden, maar heel wat Leuvense handelaars namen toch het risico om verderop vis aan te kopen. Dat de consumptie van vis geen randverschijnsel was, blijkt uit het volgende: er werd niet alleen door Leuvense kooplui vis aangevoerd. Toch was de stad verplicht om 'de invoerbelastingen op de vis te verminderen en de aanvoer te stimuleren met premies voor kooplui met viswagens en voor de leurders, die vanuit Antwerpen, Mechelen en Steenberg op hun rug vis aanbrachten. Bij het begin van de zestiende eeuw kwamen er uit Breda een zestigtal viswagens tijdens de vasten; andere kwamen van Steenberg en Sint-Geertruidenberg. Zeldzaam waren de wagens uit Blankenberg en Sluis.'⁴⁴ De verbruikte hoeveelheden zijn wel minder gedocumenteerd dan de consumptie van vlees. Van Uytven heeft heel wat soorten verhandelde vis vermeld, maar alleen het verbruik van haring werd ruw berekend: rond 1522 at men gemiddeld ongeveer een half vat haring in de vasten.⁴⁵ Naar verluidt legden in Ieper op 30 oktober 1493 drie Hollandse schepen aan 'geladen met gezouten visch; het was de eerste maal dat men in onze stad moluwe [gezouten kabeljauw] en pekkel haring

te koop stelde.' De dag daarvoor waren verdieping- en verbredingwerken aangevat om de Ieperlee voor grotere schepen toegankelijk te maken, en aan de kaai was een nieuwe kraan geplaatst.⁴⁶ Ook zonder vermelding van de aangevoerde hoeveelheden, wijst het gelijktijdig aanmeren van drie schepen op een relatief belangrijke aanvoer.

Hoe dan ook, enkele eeuwen later, op Goede Vrijdag 11 april 1873, vermeldde de menukaart van een buitengewoon middagmaal in 'den Gekroonden Anker' (Antwerpen), nog steeds oesters. De spij斯卡art bevatte een echt 'vastenmenu': kreeftensoep, tarbot met Italiaanse saus, snijbonen met ansjovis, een vloot met prikkelende saus, makreel met goudappelssaus, steur met erwtjes, Normandische tong, asperges met zalm, geroosterde paling, kreeft met salade, roomijs, fruit en nagerecht.⁴⁷ In het begin van de twintigste eeuw verscheen in het weekblad *Het Ypersche Volk* een rubriek onder de titel 'Moederskeuken' en daarin werd nu en dan aandacht besteed aan de bereiding van vis (kabeljauw, kabeljauwstaart, stokvis, haring...) en mosselen (in hun natuurlijke staat, à la poulette...).

Mosselen waren, zoals dat vroeger reeds het geval was, populair in de negentiende en twintigste eeuw. Op 17 mei 1868 schreef de redacteur van het Ieperse blad *L'Opinion*: 'Il est peu de personnes qui n'aiment cet excellent coquillage, qui fournit d'ailleurs un aliment non seulement très nourrissant, mais encore très sain, si l'on sait convenablement le préparer.' Toch waren er ook veel liefhebbers die geen mosselen aten omdat ze bang waren voor een voedselvergiftiging. Volgens de Ieperse journalist kon men dat gevaar bezweren door de mosselen klaar te maken zoals de vissers dat deden: met azijn en peper. En het gevaar kon helemaal worden bedwongen door na het eten een glaasje 'eau-de-vie' te drinken...⁴⁸ Een collega van een ander Iepers weekblad raadde de lezers aan de mosselen eerst met wat natriumcarbonaat te behandelen, en dat zal heel wat doeltreffender geweest zijn.⁴⁹ Dat mosselen en vis niet steeds werden bewaard zoals het hoorde – en dat was de oorzaak van de ellende – blijkt uit een berichtje in dezelfde krant: in augustus 1872 trof de politie in de Brusselse benedenstad bij een handelaar negentien zakken mosselen aan die er reeds meer dan vijfenveertig uur slecht werden bewaard. Op de laatste dag van diezelfde maand werden zeventig zakken bedorven mosselen onderschept die per trein van Antwerpen naar Brussel waren verzonden.⁵⁰ Hoe dan ook, mosselen doken op in veel advertenties voor populaire restaurants. Het Ieperse *A la ville de Courtrai* wees in het interbellum meermaals op de 'dagelijksche

⁴² G. STAPPAERTS, *Antwerpse straat van de maand*, s.l., december 2001, www.felixarchief.be; M. SMEYERS, *De abdij van Park. 850 jaar Premonstatenzerleven*, Leuven, 1979, p. 15.

⁴³ R. VAN UYTVEN, *Stad en ommeland van de 14^e tot 16^e eeuw. Bestaansmiddelen*, in: *Geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600. Deel 1*, Leuven, 1980, p. 129-194, alwaar p. 138.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 140.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 140.

⁴⁶ 'Historische herinneringen van Yperen', in: *De Toekomst*, Ieper, 27 oktober 1867, p. 3.

⁴⁷ *Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur*, Antwerpen, 1993, p. 221.

⁴⁸ Faits divers, in: *L'Opinion*, Ieper, 17 mei 1868, p. 2.

⁴⁹ Verschillige tijdingen, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, Ieper, 15 september 1894, p. 3.

⁵⁰ Bonne surveillance du poisson... à Bruxelles, in: *L'Opinion*, Ieper, 1 september 1872, p. 2.

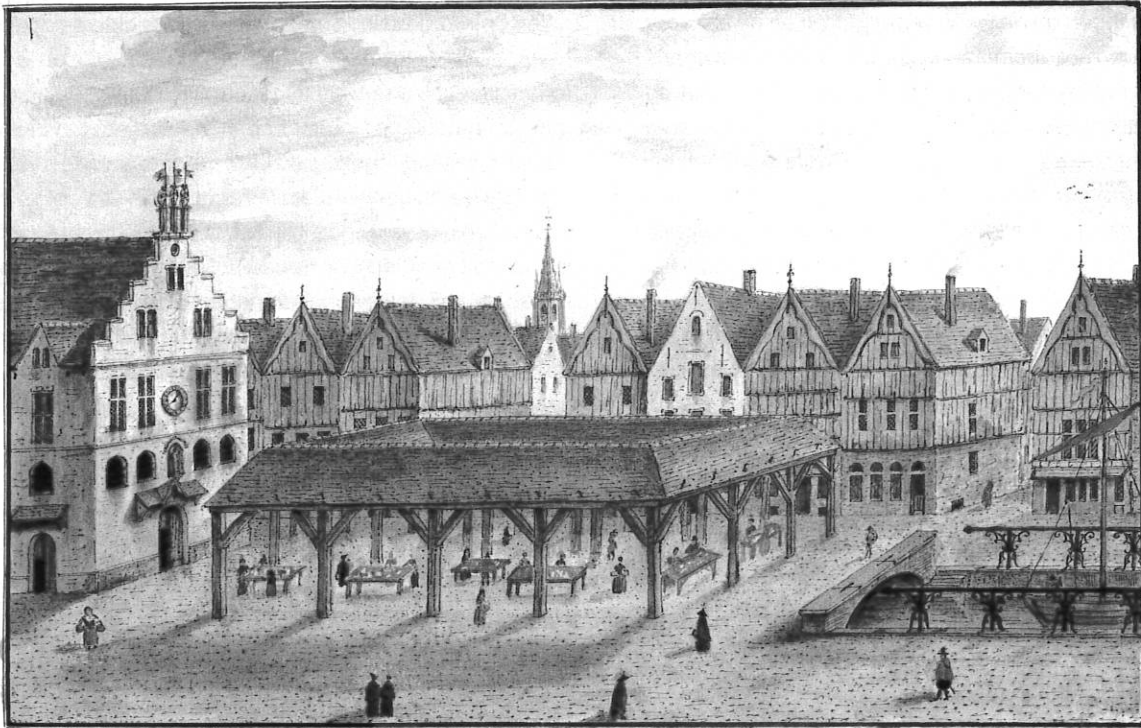
aankomst van Philipijnsche mosselen.

Vis wordt nu meer dan ooit aanbevolen, en in een personeelsadvertentie wees Carrefour erop dat het bedrijf jaarlijks meer dan zes miljoen kilo vis aankoopt. Met grote fierheid vroeg de steller van de advertentie aandacht voor de dagelijkse aanvoer van *'niet minder dan 200 verschillende vissoorten.'*⁵¹ Vis is vandaag zeker niet meer in trek dan vlees en er wordt nog steeds naar de gunst van de consument gedongen. Hoe dan ook, zoals eeuwen geleden wordt vandaag nog steeds vis op de markt aangeboden. In de volgende paragrafen passeren enkele markten en mijnen de revue, en daarbij zal ik vooral aandacht besteden aan de verdwenen vismarkten van Gent en Leuven. In Leuven werd de vishal gesloopt in 1970, in Gent liet men de oude vismijn verkrotten tot er een nieuwe bestemming werd gevonden voor de prachtig gelegen getuige van het bedreigde industrieel patrimonium. Alvorens Gent en Leuven aan bod komen, neem ik u mee naar Brussel, Mechelen, Lier, Brugge, Antwerpen en Ieper.

Een korte uitstap naar grote en kleine steden

In haar boek over de keuken van meesters en meiden liet Diane de Keyzer een Brusselse vrouw aan het woord; zij herinnerde zich dat haar vader op vrijdagen naar de overdekte vismarkt trok (*'vlakbij de place Sainte-Catherine'*), waar alle mogelijke soorten vis werden aangeboden. *'Vader kocht er kabeljauw, mosselen, tongskes...'* Paling werd elders aangekocht en het gezin at soms ook oesters. Ter afwisseling werd nu en dan haring gegeten. *'Goede Vrijdag was de dag voor de opgelegde zure haring, met witte bonen, aardappelen en mayonaise.'*⁵²

De vismarkt waar De Keyzers getuige naar verwees bevond zich ook in vroegere eeuwen reeds in de omgeving van het Sint-Katelijne Plein, namelijk aan de toen nog open Zenne. In de zeventiende eeuw legde Pieter Bout de opstelling en de bedrijvigheid vast in een gedetailleerde tekening. De stalletjes waren in een rechthoek opgesteld en in het midden van het plein bevond zich een fontein met grote waterbakken. De marktdrukke contrasteert fel met een foto van de vismarkt die rond 1870 werd genomen. Die markt werd in 1825 tussen de Kiekenmarkt en de Bisschopsstraat opgetrokken. In de vroege negentiende eeuw was de omgeving niet alleen bereikbaar langs de Zenne, maar ook langs het kanaal Brussel-Willebroek en het tussen 1827 en 1832 gegraven kanaal Brussel-Charleroi. Een aantal daarmee verbonden dokken in de benedenstad werd in de loop van dezelfde eeuw gedempt. Het Sint-Katelijne

Vismarkt aan de IJzerenleen in 1500. © Stadsarchief Mechelen. Beeldbank SME001001674.

⁵¹ *De Streekkrant*, Leuven, 23 oktober 2008, p. 11.

⁵² D. DE KEYZER, *o.c.*, p. 310-311.

Dok – gegraven in 1564 – was lange tijd het enige dok van Brussel. Het werd in 1853 gedempt en precies op die plaats werd de nieuwe Sint-Katelijnekerk (naar een ontwerp van Poelaert) opgetrokken.⁵³ In het derde kwart van de negentiende eeuw werd o.a. om hygiënische redenen de Zenne overwelfd en tussen 1872-1874 werden op de vroegere vismarkt de Centrale Hallen opgetrokken.⁵⁴ In 1882 werd in dezelfde wijk, over een afstand van 210 meter, het Koopliedendok gedempt. Tussen 1883 en 1884 werd op die plaats een hal opgetrokken waarin vanaf 1885 tot 1955 de vismarkt doorging. In 1955 moest de infrastructuur wijken voor koning auto.⁵⁵

Zoals in Brussel, bevond de eerste (gedocumenteerde) vismarkt van Mechelen zich aan een nu overwelfde waterloop: de vliet. Wie vandaag langs de IJzerenleen loopt, wandelt langs de vroegere 'Visbrug', de plaats waar in 1279 een deel van de vliet met een houten vloer werd dichtgemaakt voor het lossen en de verkoop van vis. In 1380 werd de vliet gedeeltelijk overwelfd. Het riviertje werd in 1531-1532 afgezet met ijzeren leuning en rond dezelfde tijd, in 1530, verhuisde de vismarkt naar de oever van de Dijle. In 1674 werd de vliet volledig overwelfd.⁵⁶ Vanaf 1531 konden de vishandelaars hun waar slijten op de nieuwe vismarkt (de huidige Vismarkt) waar 'banken' waren voorzien die in 1613 door nieuwe, overdekte verkoopplaatsen werden vervangen. In 1953 werd deze overdekte markt gesloopt en veroverden auto's het plein langs de Dijle.⁵⁷

Tot in de twintigste eeuw maakten de vissers gebruik van de Schelde en de Dijle om vis en mosselen naar het centrum van Mechelen te brengen. Mosselboten maakten gebruik van de Haverwerf (tegenover de Vismarkt) om hun lading te lossen.⁵⁸ J. de Noter legde in 1730 de nieuwe vismarkt vast in pentekeningen. Een van die pentekeningen met aquarel draagt de vermelding '*visch-merkt 1730. de stad koft in 1531 een deel van de nauwstraet om de vischmerkt aldaer te stellen die tevoren op de yzere leen was.*'⁵⁹ Tekeningen van de oude vismarkt (met de nog open vliet) aan de IJzerenleen geven een goed beeld van de infrastructuur en de bebouwing in 1500.⁶⁰

In Lier lag de Vismarkt aan de Kleine Nete die vóór 1910 nog onderhevig was aan eb en vloed. Op deze plaats, die

misschien de oudste kern van de stad is, wordt nog steeds vis verkocht. In tegenstelling met de vismijnen van Aalst en Gent, was (en is) de Lierse vismijn geen gebouw, maar – zoals dat ook in Sint-Niklaas het geval was – een open, afgeboomde marktplaats. Een foto genomen in het begin van de jaren 1950 toont dat er in Lier veel belangstelling was voor verse vis in kratten uit IJmuiden. Een foto uit de jaren 1930 maakt duidelijk dat er ook in Sint-Niklaas heel wat activiteit was rond het in 1967 gesloopte mijnhuisje.⁶¹ Vroeger konden de Lierse gegadigden afbieden, nu wordt de vis verkocht per opbod.

Brugge daarentegen heeft nog steeds een overdekte vismarkt. Het Huidenvettersplein, waar tot 1745 de korenmarkt doorging, werd in het laatste kwart van de twintigste eeuw door oudere Bruggelingen '*kleine vismarkt*' genoemd.⁶² Hier werd, nadat de vishandelaars de plaats van de graanhandelaars hadden ingenomen, '*de vis op plankjes verkocht.*' Die plankjes werden ook '*barretjes*' genoemd. '*De barretjes werden per grootte verkocht, niet per gewicht.*'⁶³ Daarvoor werd de vis op de Markt aangeboden. De overdekte marktplaats, met colonnade, werd in 1820 opgetrokken naar een ontwerp van J. Calloigne. In 1852 werden de houten stalletjes vervangen door een arduinen structuur, en tot 1866 waren er wijtingstalletjes in de Blinde Ezelstraat.⁶⁴

In Antwerpen herinnert een aantal toponiemen aan de vroegere verkoop van vis. In de omgeving van het Steen, dat door slopingswerken in 1886 een gedaanteverwisseling onderging, mondde destijds de Palingbrug uit, waar vroeger de palingverkoopsters actief waren. De vismarkt bevond zich in de onmiddellijke nabijheid, en in de Krabbenstraat trof men de garnaalverkoopsters aan. De vismarkt op het Steenplein hield stand tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw.⁶⁵ W.H. Bartlett, een Engelse tekenaar en graveur die *Gezigten in Holland en België* (1837) illustreerde, tekende tijdens zijn reis door België de visstalletjes in de nabijheid van het Steen.⁶⁶

Deze marktplaats werd in 1875 in kleur vastgelegd door François Bossuet, en ze inspireerde enkele jaren later ook Edgard Farasyn. Een van Farasyns bekendste werken is *De oude vismijn te Antwerpen* (1892). Ongeveer dertig jaar later gaf het Antwerpse dagblad *De Volksgazet* een

⁵³ M. CULOT, e.a., *Brussel en de Zenne*, Brussel, 1997, p. 8-9; C. HUBERTY en P. VALENTE SOARES, *De Sint-Katelijnewijk en de oude havendokken*, Brussel, 1994, p. 32-33.

⁵⁴ M. CULOT, o.c., p. 20 en p. 25; L. EGGERICKS, *De centrale lanen*, Brussel, 1997, p. 14-18.

⁵⁵ C. HUBERTY en P. VALENTE SOARES, o.c., p. 36; C. BILLEN, *De marktplaatsen van de vijfhoek*, Brussel, 2000, p. 15-19.

⁵⁶ M. KOCKEN, *Gids voor oud Mechelen*, Antwerpen/Haarlem, 1981, p. 272.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 280-281.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 330.

⁵⁹ Stadsarchief Mechelen, Verzameling Schoeffer.

⁶⁰ Stadsarchief Mechelen, Verzameling Schoeffer.

⁶¹ Regionale beeldbank Bonheiden – Duffel – Heist-op-den-Berg – Lier – Mechelen – Putte en Beeldbank Waasland.

⁶² J. BALLEGEER, *Gids voor oud Brugge*, Antwerpen/Haarlem, 1983, p. 184.

⁶³ Beeldbank Brugge, Collectie Stadsarchief Brugge, commentaar bij foto uit 1891 (inventarisnummer FO/A00136).

⁶⁴ J. BALLEGEER, o.c., p. 237.

⁶⁵ G. VAN CAUWENBERGH, *Gids voor oud Antwerpen*, Antwerpen/Amsterdam, 1979, p. 46-49.

⁶⁶ *Gezigten in Holland en België, naar teekeningen op de plaats vervaardigd door W.H. Bartlett. Met historische en plaatselijke beschrijving van N.G. van Kampen*, Amsterdam, s.d. [1837] De meeste staalgravures in dat boek werden uitgevoerd door H.A. Payne. De hier opgenomen illustratie werd gegraveerd door John Rogers en uitgegeven door een uitgever van grafisch werk (George Virtue) in Londen, s.d. Wellicht verscheen het werk in 1837.

The Fish Market, Antwerp, W.H. Bartlett (1837). Verz. R.J. van de Maele

reproductie van dit indrukwekkende schilderij uit.⁶⁷ In 1894 werd een nieuwe vismijn opgetrokken tussen de Schelde-, Riem- en Goede Hoopstraat en de Sint-Mischielskaai. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de Antwerpse vismijn in onbruik.

Onze kleine wandeling eindigt in Ieper. Aan het eind van de negentiende eeuw werd in een aantal Ieperse kranten regelmatig aandacht besteed aan de vismarkt. Dit marktplein bevindt zich tussen de Boterstraat en de Seminariestraat. Het werd aangelegd in 1714 toen de Ieperlee er overweld werd. Zoals de Gentse vismijn was de Vismarkt in Ieper bereikbaar langs een poortgebouw, de Vispoort. In 1865 besprak de gemeenteraad een voorstel om de markt aan te passen: tegenover een rij stalletjes voorzag men een hangar voor de verkoop van mosselen, zoetwatervis en vis van middelmatige kwaliteit.⁶⁸ Het plein werd in 1898 vergroot. Boven de poort (in de Boterstraat) bevond zich oorspronkelijk een bas-reliëf waarop Neptunus was afgebeeld. Bij de restauratie van de poort in 1907 werd ook het beeld, vervaardigd door Louis Ramaut, onder handen genomen. De herstelling door beeldhouwer Cornillie kreeg heel wat kritiek in het weekblad *De Weergalm*: 'Men heeft deze week een arm en een been aan Neptunus gezet en ofschoon de beeldhouwer Ramaut de God der zee voorgesteld had als een sterk gespierd mensch, hij had er geen worstelaar van gemaakt, uitzicht dat hij thans voorstelt in de bovengemelde herstelde gedeelten.' Ook het 'vernieuwde hoofd van een der paarden' werd afgekeurd.⁶⁹

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd Ieper bijna volledig vernield. In 1922 wees een medewerker van een ander

Iepers blad erop dat het herstel van de vismarkt dringend moest worden aangepakt, want 'de huidige toestand van zaken,' hield naar zijn oordeel, 'een groot gevaar [in] voor de gezondheid van bejaarde mensen.'⁷⁰ Ongeveer een half jaar later werd in hetzelfde blad gejuicht omdat de vismarkt opnieuw in gebruik was genomen. De schrijver drukte daarbij de wens uit dat de enige verkoopster, Line, weldra concurrentie zou krijgen om de markt weer tot bloei te brengen.⁷¹ De heropbouw van de vernielde gebouwen werd pas afgerond in de tweede helft van de jaren '20 en werd, nogmaals in hetzelfde blad, goedkeurend besproken. In 1926 was de Vispoort heropgebouwd, maar er was nog geen nieuwe Neptunus. In afwachting van de voltooiing vonden de zeldzame Ieperse kubisten (sic) dat de Vispoort het zonder de zeegod kon stellen.⁷² Neptunus keerde uiteindelijk terug in een uitvoering van Deraedt.

Op de Vismarkt treft men nog twee overdekte, arduinen verkoopstalletjes aan. Deze werden in 1923 opgetrokken ter vervanging van de loodsen die er voor de oorlog stonden. Aan de zuidzijde van het plein bevindt zich een tolhuisje waar de visverkopers tol moesten betalen. Het stadsbestuur had in 1899 tot de bouw van dit 'paviljoen' beslist; het was de bedoeling er ook de kuipen en de manden in onder te brengen die vóór de bouw de markt belemmerden.⁷³ De restauratie van het 'heerlijk gebouwken der vischmijn' werd in 1926 met instemming begroet in *Het Ypersche-La région d'Ypres*. Vóór de Eerste Wereldoorlog had een medewerker van een ander Iepers blad echter voor een overdekte vismarkt gepleit. Hij spoorde de burgemeester aan om eens op koude en natte dagen een

⁶⁷ Het werk (205 x 308 cm) behoort tot de collectie van het KMSK in Antwerpen. De hier opgenomen reproductie verscheen op 1 januari 1922.

⁶⁸ *L'Opinion*, Ieper, 11 juni 1865, p. 2.

⁶⁹ Het hoog verheven beeldwerk der Vismarkt, in: *De Weergalm*, Ieper, 18 juli 1907, p. 2.

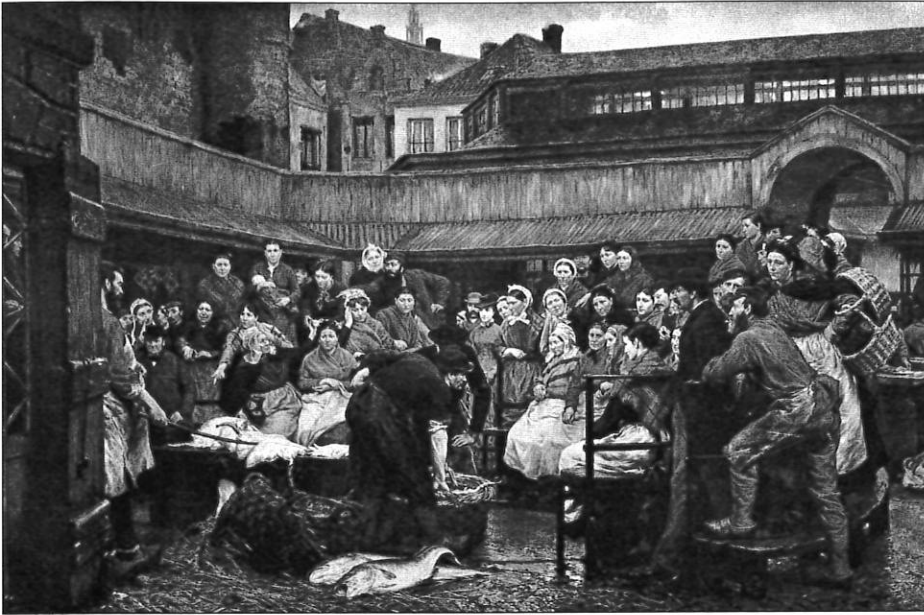
⁷⁰ Een Vismarkt a.u.b., in: *Het Ypersche-La région d'Ypres*, Ieper, 5 augustus 1922, p. 7.

⁷¹ De Vismarkt te Yper, in: *Het Ypersche-La région d'Ypres*, Ieper, 10 februari 1923, p. 15.

⁷² Onze herstelde Vismarkt, in: *Het Ypersche-La région d'Ypres*, Ieper, 6 november 1926, p. 4.

⁷³ De Vismarkt, in: *La Lutte-De Strijd*, Ieper, 17 juni 1899, p. 4.

De oude vismarkt in Antwerpen, *De Volksgazet*, 1922. Verz. R.J. van de Maele

bezoek aan de vismarkt te brengen. De oplossing voor de slechte dagen was een hal zoals 'in Gent, Brussel en vele andere steden'.⁷⁴ Het bleef bij een vrome wens...

Gent

Vismarkten behoren tot de eerst vermelde plaatsen in vele oude Vlaamse steden. In een tekst uit 1199 werd de volgende vermelding aangetroffen: '*in foro piscium*'. Tijdens de tiende en de elfde eeuw trof men in de Leie en de Schelde nog een '*overvloed van zoetwatervis*' aan, en aan het begin van de dertiende eeuw werden spiering, zoetwatervis, mosselen en zeebaars aangevoerd. De verkoop was streng gereguleerd: zo moest haring (die toen nog niet werd geakaat) onmiddellijk verkocht worden. Op de vismarkt trof men houten verkooptafels aan; aan de zuidzijde van het plein was er een hoog houten schutsel dat voor schaduw moest zorgen. De standplaatsen werden bij loting toegekend: in de beginperiode gebeurde dat maandelijks, later jaarlijks.⁷⁵

De vismarkt ging, zoals reeds vermeld, door op de huidige

Groentemarkt en werd in 1689 verhuisd naar een plaats achter de Sint-Veerlekerk. Beide plaatsen waren gemakkelijk bereikbaar per schuit, en men maakte niet alleen gebruik van de waterweg(en) om goederen aan te voeren; ook heel wat marktgangers maakten een bootreis om naar Gent te komen. Zij gingen aan boord van een marktschip.⁷⁶ Bedorven vis mocht er – zoals op de vorige vismarkt – uiteraard niet worden verkocht. Minder vanzelfsprekend was dat de bedorven vis vanaf de Vleeshuisbrug in de Leie werd geworpen.⁷⁷ In 1866 werden plannen gemaakt om de vismarkt aan het Sint-Veerleplein te vervangen door een overdekte markt (voor vis, groenten en vlees), maar – zoals in Kopenhagen – was de stap van het ontwerp naar de uitvoering geen automatisme. De constructie (achter de monumentale ingangspoort) sleepte aan tot 1877-1878. In 1903 werd de overdekte markt getransformeerd.⁷⁸ Aan de plannen en de gedeeltelijke uitvoering ervan ging een lange geschiedenis vooraf.⁷⁹ Sinds de Middeleeuwen maakte men gebruik van kramen (houten skeletten waarover een zeildoek gespannen was) die – qua vormgeving en uitvoering – tot na de Tweede Wereldoorlog stand hielden. Op de oude vismarkt (nu de Groentemarkt) waren er aan het eind van de zeventiende eeuw 51 stallen voor de verkoop van zeevis. Aan de 'stockvischermerct' en de 'groenvischermerct' bevonden zich ongeveer 25 andere stalletjes, voornamelijk voor de verkoop van zoetwatervis. Een gekleurde tekening van J. de Noter, naar een anoniem schilderij, illustreert duidelijk het overwicht van de zeevishandel tegenover de handel in zoetwatervis. Het belang van de vismarkt blijkt o.m. uit de reeds vermelde vier kanalen onder het vleeshuis dat in het begin van de vijftiende eeuw

⁷⁴ De boompjes, in: *Het Weekblad van Yperen en het arrondissement*, Ieper, 5 november 1903, p. 2.

⁷⁵ R. DE HERDT, Dagdagelijkse markten in Gent, in: J. van de Wiele, e.a., o.c., p. 43-82, alwaar p. 74-75.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 43-44.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 74-76.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 77; G. DESEYN, Aspecten van het gewijzigde marktwezen in het industrieel tijdperk, in: J. VAN DE WIELE, o.c., p. 99-146, alwaar p. 115.

⁷⁹ De ontwikkelingen en plannen werden gedetailleerd beschreven door G. DESEYN, Aspecten van het gewijzigde marktwezen in het industrieel tijdperk, in: J. VAN DE WIELE, o.c., p. 99-146.

werd opgetrokken.

In 1671 werd het plan opgevat om tussen het vleeshuis (beenhuus) en de Leie 'waterhallen' op te trekken. De plannen, het lastenboek, de aanbestedingen en de toewijzingen waren rond, maar de bouw ging niet door. In de geplande hal waren twintig 'waterdeuren' voorzien die met de Leie in verbinding stonden, zodat de vis rechtstreeks naar de kelders kon worden overgebracht. De geplande vismarkt bestond uit een langwerpige dubbele rij stallen met daartussen een publieksgang. Ongeveer in het midden van de infrastructuur was een zeshoekig 'meynhuyschen' gepland. De bakstenen gedeelten moesten in 'armentijschen of booschen steen' opgetrokken worden, en de overkapping zou op smeedijzeren draagstijlen met een arduinen voetstuk rusten.

Nadat het plan uit 1671 afgevoerd was, werd een nieuw plan uitgewerkt waarbij de verkoop op de Groentemarkt gereorganiseerd zou worden. Een nieuwe U-vormige opstelling voorzag vier paviljoenen (26 stallen) voor de verkoop van zeevis en twee paviljoenen (13 stallen, rug aan rug, voor de verkoop van zoetwatervis en haring). De ontwerper voorzag een centraal mijnhuisje. Ook dit plan ging niet door. Het stadsbestuur opteerde er uiteindelijk voor om de vismarkt op een andere (nabijgelegen) plaats onder te brengen. De afbraak van de Sint-Veerlekerk maakte de weg vrij voor een inplanting van de markt tussen de Lieve en de Leie. De werken gingen in 1689 van start en het monumentale toegangsgebouw aan het Sint-Veerleplein getuigt nog steeds van de toenmalige beslissing. De visverkopers weken uit naar de nieuwe marktplaats, de mosselverkopers hielden zich nog een tijdlang in de nabijheid van het vleeshuis op.

Vier jaar nadat hij een wandelgids voor het oude Gent publiceerde, vermeldde Guido Deseyn in *Aspekten van het gewijzigde marktwezen in het industrieel tijdperk* Artus

Quellijn als ontwerper van de barokpoort. Het Neptunusbeeld was het werk van de Gentse beeldhouwer Helderberg en de nu verdwenen voorstellingen van de Schelde en de Leie waren het werk van Helderberg en Rombaut Pauwels. Bijna twee eeuwen later (tussen 1785 en 1880) werd achter het toegangsgebouw een overdekte vis- en vleeshal opgetrokken naar een ontwerp van stadsarchitect Pauli. Twee decennia later (in 1903) werd de hal nogmaals verbouwd naar een ontwerp van stadsarchitect Van Ryselberghe. Het aantal stallen voor de verkoop van zeevis overtrof ruim de verkoopplaatsen voor garnalen, mosselen en zoetwatervis, maar aan het eind van de negentiende eeuw waren nog steeds zoetwatervissers actief zoals o.m. blijkt uit *Het ophalen van de fuiken* (1893, Museum van Elsene) van Emiel Claus. Een ander werk dat de visvangst in Vlaanderen vastlegde, is *Garnalenvissers in de vroege ochtend op de benedenloop van de Schelde* van Richard Baseleer (1904, KMSK, Antwerpen).

Leuven

Zoals vele pleinen en markten in andere steden onderging ook de Leuvense Vismarkt vele veranderingen. In de Middeleeuwen vormde de Dijle een soort netwerk van bredere en smallere armen die door het stadscentrum stroomden. Op een tekening van omstreeks 1650 ziet men een binnehaven (portus) met platte schuiten op de plaats waar

Interieur van de voormalige vismijn in Gent, 2005. © Bart Vanacker (bart@hullabaloo.be)

o.a. zeevis, zout en wol werden overgeladen. In 1278 werd deze plek reeds als Forum Piscium omschreven; in 1375 was er sprake van 'Vischmerct'. De naam van sommige huizen in de omgeving verwees duidelijk naar de vishandel en de scheepvaart. Goed gedocumenteerd zijn o.m.: 'De Drye Heringhen' (1464), 'Den Ancker' (1439) en 'Den Dolfijn' (1571).⁸⁰

In de vroege vijftiende eeuw was vis alleszins vrij duur. Omstreeks 1420-1425 betaalde men in Leuven voor een snoek 29 plak, voor een kabeljauw 62 plak. Het dagloon van een handlanger bedroeg toen 4 plak, een metselaar verdiende 8 plak. Stokvis en karper waren goedkoper, maar men moest er toch ongeveer een heel dagloon voor neertellen. Zalm was vrijwel onbetaalbaar (180 plak). Voor tien haringen betaalde men 2 plak, of evenveel als voor een pond spek. Ongeveer een eeuw later was de prijs van de haring met 1 plak gestegen, terwijl het dagloon van handlangers bijna verdubbeld was, anders gezegd de haring was relatief goedkoper geworden. 'Vis, uitgenomen haring en bokking, mocht alleen op de blauwstenen banken van de vismarkt worden verkocht.' Om het onderscheid tussen verse en reeds langer aangevoerde vis duidelijk te maken, werd vis die drie dagen onverkocht was met een wit vaantje gemerkt. Bleef de waar nog een dag langer liggen, dan maakte men gebruik van een zwart vaantje.⁸¹

Aan het eind van de vijftiende eeuw beliep de scheepsvracht voor een ton haring van Antwerpen tot Leuven 6 plak, en dat was een relatief groot bedrag: een ton haring kostte immers 70 plak. Vreemde handelaars mochten hun vis alleen bij de waard van een herberg of een hotel opslaan, en die waard trad op als contactpersoon met de Leuvense handelaars.⁸² In die periode was verse vis (en het betere vlees) bestemd voor bemiddelde stedelingen en de hogere standen op het platteland. Bij de gewone man kwam vrijwel alleen Noorse stokvis of bokking of ingezouten haring op tafel. Toch was, globaal genomen, het Leuven visverbruik op 'magere dagen' vrij groot en de slaggers mochten op vrijdag, op woensdag en vrijdag in de vasten en de advent en op quatertemperdagen vis verkopen – het was immers verboden dan dieren te slachten.⁸³ De soorten vis die in de Middeleeuwen op de tafels van de elite belandden, werden door Raymond van Uytven kleurrijk beschreven in *De zinnelijke Middeleeuwen*. Vooral karpers en snoeken waren gegeerde vissoorten.⁸⁴ Sommige schilderijen uit die periode, zoals een werk van Joachim Beuckelaer (1569, Gent, Museum voor Schone Kunsten), tonen ons de voor de

middeleeuwen vertrouwde zeevissoorten en zoetwatervis: baars, blankvoorn, brasem, haring, kabeljauw, rog, schol, sprot, zalm, karper, snoek en zeelt.

In de tweede helft van de achttiende eeuw voldeed de Leuvense binnenhaven niet meer, en de havenactiviteit verhuisde naar de Vaartkom, een nieuwe haven aan het tussen 1750 en 1752 gegraven kanaal Leuven-Dijle. In juli 1753 kwam het eerste schip aan in de Vaartkom en enkele weken later werd een trekschuitverbinding tussen Leuven en Mechelen in gebruik genomen.

In het stadscentrum verrezen aan de oever van de Dijle twee loodsen voor de verkoop van vis: er was een loods voor verse vis en een voor vis van middelmatige kwaliteit. Rond 1880 werd onder leiding van de stadsarchitect (Eugeen Frische) de Dijle overwelfd. Op het nieuwe plein werd een vishal opgetrokken die in 1884 werd geopend en in 1970 tegen de vlakte ging. In het begin van de twintigste eeuw was het succes van de markt nog niet verminderd.⁸⁵

Het plan voor de nieuwe vishal werd uitvoerig toegelicht in de gemeenteraad van 7 augustus 1882 en door alle aanwezigen goedgekeurd. De ontwerpers voorzagen 60 verkoopplaatsen van 1,85 m x 2,80 m (5,18 m²), elk met een koelbak en een waterkraan.⁸⁶ Op 19 maart 1883 werd voorgesteld om geen volledig gesloten gebouw op te trekken. Dit voorstel vloeiende voort uit hygiënische overwegingen en zou de geraamde prijs (111.517,30 frank) niet opdrijven.⁸⁷ De vishal was een typisch voorbeeld van negentiende-eeuwse ingenieursbouw. In het midden van de eeuw werden voor het eerst grote gietijzeren stationsoverkappingen opgetrokken, later volgden grote hallen zoals de Korenbeurs in Groningen (in 1865 ontworpen door J.G. van Beusekom) en het Paleis van Volksvlijt in Amsterdam (gerealiseerd door Cornelis Outshoorn tussen 1858 en 1867). Vanaf 1806 werden in Frankrijk glasplaten van 2,50 m x 1,70 m vervaardigd, een techniek die bijdroeg tot de bouw van grote, heldere hallen. Deze architectuur werd ook in de hand gewerkt door de standaardisatie van gietijzeren draagelementen.⁸⁸ Deze aanpak werd vooral populair door de bouw van Crystal Palace voor de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen, en dit voorbeeld heeft ongetwijfeld invloed gehad op de bouw van markthallen in België. Voor dit soort architectuur waren heel wat berekeningen nodig. Uit de *Calculs de résistance de la partie métallique* voor de Leuvense vishal blijkt o.m. dat ieder kapspant berekend was op een totale druk van 15.400 kg. Het effect van de

⁸⁰ R. UYTTERHOEVEN, *Leuven weleer: 1 Langs bekende handelsstraten naar Sinte-Geertrui en Tempelhof*, Leuven, 1985, niet gepagineerd; R. UYTTERHOEVEN, *Nostalgia Lovaniensis*, Leuven, 2000, p. 18; W. LEFEBVRE, o.c., p. 118, A. MEULEMANS, *Huizen en straten van het oude Leuven*, Leuven, 2004, deel I, p. 300-302 en deel II, p. 36-38; L. GALICA en P. REEKMANS, *Straten en gangen binnen de muren van de stad Leuven*, Leuven, 2005, p. 58 en p. 62.

⁸¹ R. VAN UYTVEN, o.c., p. 143-144.

⁸² *Ibidem*, p. 184, p. 188-189.

⁸³ R. VAN UYTVEN, *Het dagelijks leven in een middeleeuwse stad. Leuven anno 1448*, Leuven, 1998, p. 161-163.

⁸⁴ R. VAN UYTVEN, *De zinnelijke Middeleeuwen*, Leuven, 1998, p. 186-187.

⁸⁵ A. MEULEMANS, o.c., deel I, p. 300-302 en deel II, p. 36-38; M. VAN MEERTEN, *Vaart in de geschiedenis. 250 jaar kanaal Leuven-Dijle*, Leuven, 2000.

⁸⁶ *Bulletin Communal Année 1882*, Leuven, p. 195 e.v.

⁸⁷ *Bulletin Communal Année 1883*, Leuven, p. 85 e.v.

⁸⁸ A. CORNELIS, Architectuur en ingenieursbouw, in: H. TH. VAN VEEN, e.a., *Visuele kunsten. Kunstgeschiedenis van de nieuwste tijd*, Heerlen, 1992², p. 65-87.

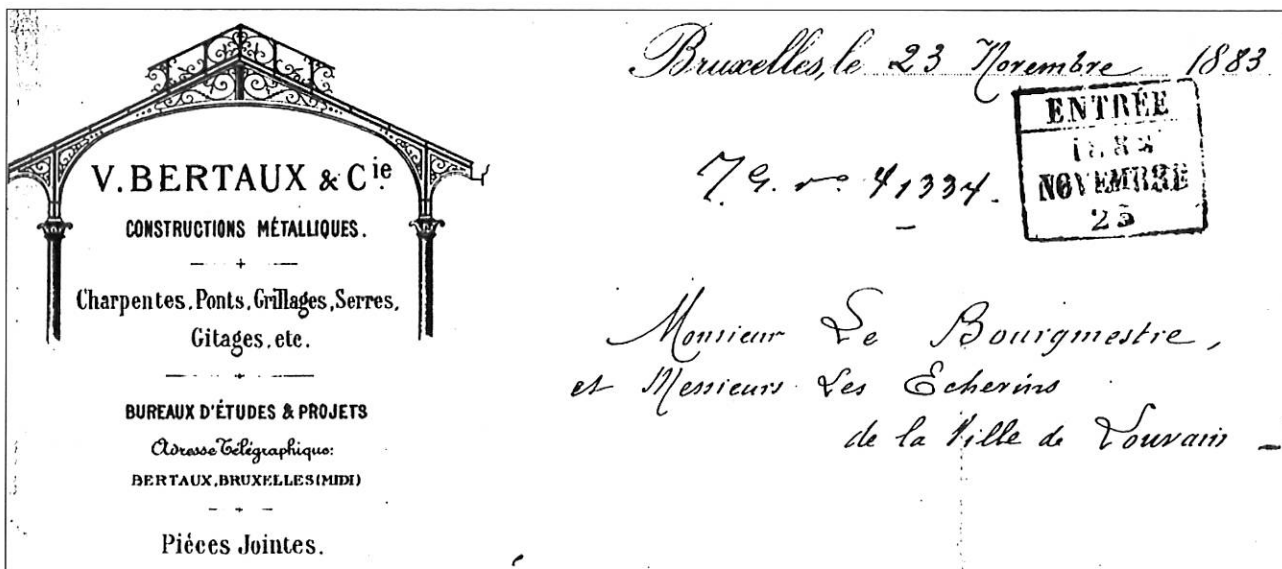
windkracht en de sneeuwdruk werd geschat op 150 kg per meter.⁸⁹

Op 16 april werd het optrekken van de sokkel, vervaardigd uit Zinnikse hardsteen, toevertrouwd aan de Leuvense aannemer Vanweverenbergh voor de som van 20.979 frank.⁹⁰ Tijdens de gemeenteraad van 5 juni werden nog meer technische details besproken: de hoogte van het gebouw, met inbegrip van de lichtkoepel, zou 13,10 m bedragen, de breedte van de hal was 16,60 m. De metalen constructie zou bestaan uit gietijzeren elementen (105.970 kg) en ijzeren onderdelen (56.711 kg). De prijs van de metalen constructie was geraamd op 50.000 frank.⁹¹ Tijdens de bouwwerken werd de vismarkt voorlopig ondergebracht in een nabije straat (Craenendonck) tot groot ongenoegen van de inwoners van die straat. Zij richtten zich op 19 juli 1883 tot het gemeentebestuur om te protesteren tegen de overlast.⁹² Het protest mocht niet baten en inmiddels werden de werken uitgevoerd door verschillende aannemers. De metalen constructie werd toevertrouwd aan V. Bertaux & Cie uit Brussel voor de prijs van 38.850 frank. Er waren tien kandidaten voor de bouw van het metalen gebinte en de offertes schommelden tussen 38.850 en 59.847 frank.⁹³ Voor de bedaking waren er negen kandidaten, en opnieuw was het een Brusselse firma die het werk mocht uitvoeren (de firma Joseph Peeters uit Kuregem). De prijs van het dak bedroeg 16.944 frank, en met die prijs bleef de firma Peeters duidelijk onder het prijsniveau van de vijf Leuvense ondernemers die interesse hadden voor het werk.⁹⁴

Voor de bouw van de vishal moest dus heel wat geld vrijgemaakt worden en dat kon slechts op lange termijn gerecupereerd worden door het verhuren van de verkoop-

plaatsen. Tijdens de gemeenteraad van 13 december 1920 – dit is slechts één voorbeeld uit een zeer lange rij – werden voor 1921 de volgende minimale huurprijzen voorgesteld: (a) voor de vis van eerste en tweede klasse (de plaatsen 1-14) 175 frank per plaats, voor de dubbele plaatsen (de plaatsen 15-22) 350 frank per plaats, (b) voor vis van derde klasse (de plaatsen 23-40) 125 frank per plaats, (c) voor zoetwatervis (de plaatsen 41-44) 50 frank per bak (alleen op vrijdag). Garnalen, (de inmiddels buitensporig geprezen en geprijsde) mosselen en schol (gedroogde platvis) werden buiten de hal verkocht, en de verkoopplaatsen werden verhuurd tegen 25 frank en 15 frank. Er werden veertien plaatsen voor de vis van eerste en tweede klasse verhuurd, vier dubbele plaatsen en zestien plaatsen voor de vis van derde klasse. Er waren drie mosselverkopers en vier handelaars boden schol aan. De inkomsten bedroegen 9.911 frank, of een stijging van 3.271 frank in vergelijking met het jaar 1920. Er bleven enkele verkoopplaatsen onverhuurd, maar de consumenten konden toch aan vierendertig verkoopstalletjes hun keuze maken.⁹⁵ Dit vrij hoge aantal verkoopplaatsen wijst erop dat de vismarkt in het interbellum nog een belangrijk verschijnsel was.

Ongeveer veertig jaar later was dit niet meer het geval: in 1962 was het aantal verhuurde plaatsen gedaald tot zes, en in november en december gingen in de gemeenteraad stemmen op om de hal te slopen en te vervangen door parkeerplaatsen.⁹⁶ De knoop werd niet meteen doorgeslagen en enkele jaren later (in januari 1967) werd opnieuw voorgesteld om meer plaats in te ruimen voor auto's. Een van de raadsleden, Roberti de Winghe, stelde dat de vishal kon verdwijnen, want men moest toch vrijwel geen vis meer

Briefhoofd van de firma V. Bertaux & Cie, Stadsarchief Leuven. Modern archief, dossier 11089.

⁸⁹ Halle au poisson. Calculs de résistance de la partie métallique, Stadsarchief Leuven. Modern archief, dossier 11088.

⁹⁰ *Bulletin Communal Année 1883*, Leuven, p. 114 e.v.

⁹¹ *Bulletin Communal Année 1883*, Leuven, p. 194 e.v.

⁹² *Bulletin Communal Année 1883*, Leuven, p. 284 e.v.

⁹³ Stadsarchief Leuven. Modern archief, dossier 11088.

⁹⁴ Stadsarchief Leuven. Modern archief, dossier 11089.

⁹⁵ *Bulletin Communal Année 1920*, Leuven, p. 514 e.v.

⁹⁶ *Gemeentebled 1962*, Leuven, p. 782 e.v.; p. 835.

eten. De burgemeester antwoordde dat hij nog vis at. Hij was, in zijn eigen woorden, 'van de oude garde', maar hij ging ermee akkoord om de vishal te laten slopen.⁹⁷ Het gevecht om oud en nieuw was zowaar ideologisch gekleurd. Op 5 december 1969 werd nogmaals voorgesteld de hal te laten afbreken om plaats te maken voor de oprukkende auto's. In het voorjaar van 1970 werd de raming voor de sloopwerken goedgekeurd. Enkele oppositieleden zorgden voor wat 'tegenspraak', maar hun opmerkingen betroffen vooral de kostenraming. Er werd ook gevraagd om het sloopmateriaal zoveel mogelijk te gelde te maken.⁹⁸ Een van de raadsleden herhaalde zijn vroeger voorstel om de hal om te vormen tot een overdekte speelplaats. Het voorstel lokte scherpe reacties uit en werd met klem afgewezen.⁹⁹ De sloop zelf werd niet echt ter discussie gesteld, en niemand maakte de opmerking dat historisch erfgoed voor de auto moest wijken.

Overeenkomsten en verschillen

Alle gegevens wijzen op een opvallende overeenkomst: de vismarkten lagen oorspronkelijk aan open of (eventueel later) gedeeltelijk overwelfde waterwegen in het centrum van de stad, en dat was toen een logische keuze. Niet alleen de Schelde, maar ook de Dender, de Leie, de Dijle, en de Zenne... werden gebruikt voor de aanvoer van vis en mosselen. Diezelfde waterlopen zorgden voor de afvoer van afval en spoelwater. Bij de constructie van de Leuvense vishal was de centrale collector verbonden met een overwelfde arm van de Dijle. Later werd op een aantal plaatsen de oude vismarkt vervangen door een vishal (Gent, Brussel, Leuven en Aalst) en men gebruikte de benaming vismijn soms om een vishal aan te duiden. In andere steden bleef men gebruik maken van visstalletjes. In Aalst was er van 1892 tot 1992 sprake van een echte vismijn, maar na de

Tweede Wereldoorlog kochten de meeste Aalstenaars hun vis bij handelaars op de zaterdagmarkt of in een van de vishandels in het centrum van de stad. Toch was Aalst een unicum: de stedelijke vismijnen – o.a. in Dendermonde en Sint-Niklaas – waren reeds vroeger verdwenen.¹⁰⁰ In Dendermonde kan men zich aan de Vlasmarkt nog wel een beeld vormen van de in 1931 opgetrokken vismijn – in dat gebouw is nu een aantal handelszaken ondergebracht. Het fraaie gebouw verving de open mijnplaats die daar in 1923 in het leven werd geroepen. Oorspronkelijk ging de vismarkt door tussen de zijgevel van het stadhuis en de voorgevel van het justitiepaleis. Tot aan de Eerste Wereldoorlog beschikte men in Dendermonde over een vishal die meermaals verbouwd en verplaatst werd.¹⁰¹

In Gent en Leper bevond de vismarkt zich achter een monumentale toegangspoort, en die rijk gedecoreerde gebouwen maken nog steeds deel uit van het stadsbeeld. De meeste markthallen zijn echter verdwenen, maar in Gent heeft men (moeizaam) een nieuwe bestemming gevonden voor de hal die er lang verwaarloosd bijlag. Het marktgebeuren en de voedingshandel hebben na de Tweede Wereldoorlog ingrijpende wijzigingen ondergaan, en een afzonderlijke vismarkt lag meestal niet meer voor de hand. In Brugge wordt wel nog steeds vis verkocht op de markt die daarvoor in de negentiende eeuw werd gecreëerd, en in Lier wordt nog wekelijks een 'vismijn' georganiseerd. In de meeste steden hebben de vishandelaars met hun grote koelwagens echter een plaats veroverd naast de andere marktkramers.

Dat de sloop van een aantal hallen of stalletjes – die nog niet als erfgoed werden beschouwd – gepaard ging met het toenemend autoverkeer lijkt geen twijfel. De gedachte '*mijn auto, mijn vrijheid*' was medebepalend voor de ontwikkelingen die de historische stadscentra na 1945 hebben ondergaan.

Romain John van de Maele
Duinberglaan 25
3001 Leuven

⁹⁷ Gemeentebld 1967, Leuven, p. 40 e.v.

⁹⁸ Gemeentebld 1970, Leuven, p. 40 e.v.

⁹⁹ Gemeentebld 1970, Leuven, p. 210 e.v.

¹⁰⁰ De oude vismijn, www.aalst.be

¹⁰¹ http://blog.seniorennet.be/jp_dendermonde

De geschiedenis van de jeugd in Vlaanderen ... of het verhaal van verzuilde en klassengebonden jeugdverenigingen tot pluralistische jeugthuizen

Henri Vannoppen

Inleiding

Parochiaal had men patronaten, scouts en Chiro. De Katholieke Partij werd in België onmiddellijk na W.O. I georganiseerd als een standenpartij met de vier standen: burgerij, middenstand, landbouwers en arbeiders. Wij zouden eerder spreken van klassen dan wel van standen. Dat had ook zijn gevolgen voor de jeugdorganisaties. Daarnaast ontstonden tijdens het interbellum socialistische en Vlaams-Nationalistische jeugdverenigingen. Tijdens W.O. II kwam een deel van de jeugdbeweging in nationaal-socialistisch vaarwater terecht. Vanaf de jaren 1970 kregen we een doorbraak van pluralistische jeugthuizen.

---

1. De Boerenjeugdbond als katholieke standenorganisatie voor de landbouwerskinderen

---

In 1925 werd de B.J.B. nationaal opgericht. In 1934 telde de B.J.B.-jongens in Vlaanderen en Waals-Brabant 17.741 jongens. In 1926 werd nationaal de B.J.B.-meisjes of de Boerinnenjeugdbond opgericht. In 1934 telde de B.J.B.-meisjes in Vlaanderen en Waals-Brabant 19.427 leden.¹ 1952 was een jubeljaar voor de B.J.B. Toen was er ook de Gewestelijke jeugddag van het Gewest Leuven. Mgr. Cruysberghs zorgde voor de tekst van 'Ons Jubellied' en A. Meulemans was de componist van de muziek:

Ons Jubellied

*Woont hier een landvolk dat werkt en bidt
Boeren van Vlaanderen gouwen
Staat hier een volk in gesloten gelid,
Groot weze Vlaandrens vertrouwen!
Schouder aan schouder in gilden geschaard,
Harten bij harten voor Altaar en Haard!*

---

¹ J. VAN HAVER, *Voor U, beminde gelovigen. Het Rijke Roomse Leven in Vlaanderen*, Tielt, 1995, p. 261.

't Gaat om den zegen van 't dagelijks brood,
Dagelijks valt er gestreden,
't Gaat om den diepsten en heiligsten nood:
Vlaanderens zuivere zeden!
Hard zijn d' handen, maar zacht is 't gemoed,
Krachtig de vuisten, maar edel het bloed!

Helder weergalmt door den zonnigen dag:
"Ieder zal leven voor allen!"
Hoog aan de mast zit de heilige vlag:
Luid mag ons jubellied schallen:
God in den Hoge die heerst over d'aard,
Zegen de toekomst van Altaar en Haard!

Dicht om de vlag als een wacht die niet wijkt,
Staat in getrouwheid voor 't leven,
Rijk als een veld dat in lentetooi prijkt,
't Schoonste wat Vlaanderen kan geven,
Jongens en meisjes van 't boerengeslacht
Zegen, hen, God met een heilige kracht!

Brabanders zijn niet echt particularistisch, maar toch werd ook 'Edele Brabant' gezongen op tekst van Clement De Ridder en op muziek van Emiel Hullebroeck. Men moest het zingen krachtig en opgeruimd.

Edele Brabant!

Rijk is de gouw van ons Brabantse land.
'n Welige tuin in het voorjaar.
Honing-aroom, na de zomerse brand,
Heuvel en delling zijn vruchtbaar.
Breughel verkoos u, land van mijn jeugd.
Land van de jubel en land van de vreugd.

Refrein:
Brabant, Vreugdeland,
Edele Brabant, were di!

Tegen de glooiing bloeit geurende de hop,
Gelende trillende bellen,
Meiden en knapen, de heuvelen op,
Weg nu de zorgen die kwellen!
Strak is het pluktijd, 't grote festijn:
Boer, schenk ons cider en appelenwijn.

Refrein:
Brabant, vreugdeland,
Edele Brabant, were di

Volk van mijn Brabant, zo vroom en zo schoon,
Eert uwe Brabantse zeden,
Die gij geërfd hebt van vader op zoon,
Wilt er een wapen uit smeden,

Draagt uwe koppen fier in de lucht;
'n Brabander is voor geen vijand beducht!

Refrein:
Brabant, Vreugdeland,
Edele Brabant, were di

Zang en declamatie waren belangrijk in de jeugdverenigingen.

We kregen ook een beeld van de B.J.B.-jongens in 1961. Ze hadden de L.R.V. (Landelijke Rijverenigingen). De L.R.V. werd als volgt omschreven: "Het paardrijden is de laatste jaren de geliefkoosde ontspanning geworden van heel wat buitenjongens. Het vraagt een grote zelfbeheersing, wilskracht en doorzettingsvermogen. Wie een paard wil beheersen moet eerst zichzelf kunnen beheersen. In het aartsbisdom Mechelen zijn op dit ogenblik 84 rijverenigingen met een totaal van 944 ruiters". Ze organiseerden gewestelijke en ook provinciale ruitertornooien. Ook de L.V.G. (Landelijke Vendeliersgilden) vormden een afdeling binnen de B.J.B.: "In het aartsbisdom Mechelen had men 48 afdelingen met 510 vendeliers. Zij treden niet alleen op zomerfeesten op, maar komen op alle activiteiten naar buiten: jubelfeesten, feestvergaderingen, toneelavonden, processies. Hun prachtige prestaties behoren niet alleen tot het terrein van de lichamelijke opvoeding, maar, door hun stijlvolle weergave en symboliek, bezitten ze tevens een hoge culturele waarde". Er was ook de D.L.O. (Dienst voor Lichamelijke Opvoeding). De bondsreeks lichamelijke opvoeding werd in 1960 uitgevoerd in 111 afdelingen. B.J.B. had als slogan 'Trouw aan ploeg en kruis'.²

Sportdagen werden belangrijk. Een beeld uit de jaren '70. Het K.L.J.-gewest Erps-Kwerps omvatte in 1971: Meerbeek, Moorsel, Humelgem, Leefdaal, Winksele, Nederokkerzeel en Erps-Kwerps. Ze organiseerden op 11 juli 1971 een sportiva-dag op het voetbalplein van Erps-Kwerps. Er was voetbal en volleybal voor meisjes en jongens. De traditionele sportdagen waren voorbijgestreefd en grote volksfeesten kwamen in de plaats. In 1974 had dit volksfeest plaats op het voetbalveld te Erps-Kwerps. De groepen van Bierbeek en Keerbergen gaven een demonstratie vendelen. Het volksspel Romeinse wagen werd gewonnen door K.L.J.-Humelgem voor K.L.J.-Bierbeek. Er waren ook andere onderwerpen: zakkenlopen, ritmisch bewegen op muziek, stoelenrace en koordtrekken. K.L.J.-Keerbergen en K.L.J.-Hever demonstreerden ook wimpelen en volksdans.³

In de jaren '70 schakelde men ook over op toneel. K.L.J.-Erps-Kwerps speelde 'Slisse bouwt!'. De sfeer was in de jaren '70 ook veranderd. Een pamflet uit Erps-Kwerps

² Hoe staat 't met onze B.J.B.-Jongens?, in : *Kerkelijke Leven aartsbisdom Mechelen*, s.l., 4 juni 1961.

³ Spanning op KLJ-volksfeest te Erps-Kwerps, in : *Het Nieuwsblad*, 26 september 1974.

geeft dit duidelijk weer: "De K.L.J. is op de eerste plaats een groepering van jonge mensen, die er in een serene en open sfeer elkaar kunnen ontmoeten, die er met elkaar kunnen discussiëren over problemen die hun generatie aangaan. Het is dit frequente contact met leeftijdgenoten welke de jonge mens moet bevrijden uit zijn egocentrisme, welk men moet openstellen voor de anderen. Waar vroeger de jeugdbeweging als een soort instelling aanzien werd die tot taak had de jongeren op te leiden tot brave christelijke huisvaders en -moeders, ligt de taak van de jeugdbeweging thans meer op het sociale vlak. In de jeugdbeweging moet men met anderen leren omgaan, moet men leren inzien dat andere mensen andere opvattingen, andere verzuchtingen kunnen hebben en moet men zich daaraan leren aanpassen. Want het is juist dat wat de moderne mens dikwijls ontbeert: een openstaande en begrijpende houding t.o.v. andersdenkenden".

De inspectieverslagen van de B.J.B.-afdelingen geven ons een geschiedenis van de jeugdvereniging op lokaal vlak.

Enkele voorbeelden

In 1928 - sommige documenten geven 1926 - werd met een voordracht de B.J.B.-afdeling Erps-Kwerps gesticht. Jules Salens werd de eerste voorzitter. In 1929 waren er 23 leden. Ze vergaderden in de Gildezaal. Opziener Jos Poinet schreef in zijn verslag: "In 't algemeen bestaat hier weinig interesse voor organisaties. Het feit alleen dat hier 4 fanfares zijn, zegt ons genoeg". In 1931 waren er 21 leden. De jongeren, die van het dorp waren, werden lid. De jongeren van de gehuchten sloten niet aan omdat ze op 1 uur afstand van de vergaderzaal woonden. De jonge mannen werden ook teveel aangetrokken door de naburige steden. De inspectie van 1934 gaf Ferdinand Abeloos als voorzitter. Er waren slechts 15 leden. Niet 1/3 van de boerenzonen

tussen 14 en 35 jaar waren aangesloten. In 1938 bestond het bestuur van de Boerenjeugdafdeling uit proost Londers (pastoor van Kwerps), voorzitter Emiel Abeloos, schrijver René Van Dyck en raadsleden Ferdinand Stroeykens en André Feyens. Na Ferdinand Abeloos was Jean Imbrechts kort voorzitter. Dan volgden Edward Verhoogen (1946-1952), dan zijn broer Theodoor Verhoogen (1952-1956) en dan Jos Roeckx (vanaf 1956). De B.J.B.-jongens speelden in 1948-1949 toneel met 'Zo streden onze boeren'. Dat was in de zaal van de kerk (Suskeshuis) op 26 december 1948 en 2 januari 1949.⁴ Ondertussen had de Schoolstrijd 1954-58 plaats. Op de gewestelijke bestuursvergadering van 18 augustus 1955 van de afdelingen Erps, Everberg, Meerbeek, Moorsel, Perk Sterrebeek, Terbank en Humelgem vertelde men dat "de logemannen tot doel hebben de B.J.B. te kelderen aangezien zij de ruggesteun zijn van onze boerenstand en deze nog steeds de bakermat van het katholiek geloof is".⁵ Op 1 februari 1959 speelden de B.J.B.-jongens toneel: 'De Mensen op de Boshoeve' gevolgd door een zangspel ' 't Is af met Rozalie'. In 1965 was André Stroeykens afdelingsleider met 52 leden. In 1966 was Raymond Baudemprez afdelingsleider met 39 leden en Luc Mols als proost. In 1970 was Hendrik Trapeniers de plaatselijke leider van de K.L.J. Ze hadden toen hun kamp te Bel bij Geel. In de volgende jaren vonden we veel afwisseling: 1969 Gilbert Vanhoegaerden, 1970 Jos Roeckx, 1971 Jos Devriese, 1972 René Elseviers, 1973 Danny Ral, 1975 Dirk Scheltens, 1976 Guy Scheltens. In 1975 was er een gemengde werking. In 1977 werden de 35 leden in vraag gesteld. Er waren veel doorgeschrapt en de leden van de L.R.V. Er was discussie rond het verplichte lidmaatschap. In 1976 waren er nog 10 leden: 5 onder de 16 jaar en 5 boven de 16 jaar. Louis Vermeulen was toen de proost.⁶

De B.J.B.-Jongens van Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

⁴ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-jongens Erps-Kwerps.

⁵ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-jongens gewest.

⁶ K.L.J.-CENTRALE, Dossier K.L.J.-jongens Erps-Kwerps.

De K.L.J. meisjes van Erps-Kwerps wisselden ook snel van leidster: 1965 Stefanie Van Hamme, 1966 Mathilde Van Hamme, 1970 Hilde Van Hamme, 1972 Agnes Van Dijck, 1973 Lena Abeloots. In 1966 telde de afdeling 27 leden, in 1970 22, in 1971 24. Deken Maurice De Strijcker was proost in 1970.⁷ Everberg had een B.J.B.-jongens afdeling, die gesticht werd op 14 oktober 1934. Men telde 15 leden en Victor De Coster was er de voorzitter van. E.H. Verbist, de onderpastoor van Everberg, was er de proost van in 1942.

In 1956 bestond de B.J.B. nog. Onderpastoor De Koninck was er toen proost.⁸

De B.J.B.-meisjes van Everberg vonden we terug in een verslag van 1930. De leidster was Juffrouw Liza Van Steenberg, een onderwijzeres. De laatste sporen waren 1955.⁹ Meerbeek had een B.J.B.-jongens afdeling. Deze ging mee in de processie. In 1971 was Guido Vander Elst de leider van de K.L.J.-Jongens.¹⁰

De B.J.B.-Jongens in de processie te Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Eén van de activiteiten van de B.J.B.-Jongens was de ruitersport. B.J.B.-Jongens van Meerbeek als ruiters in de processie. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

B.J.B.-Jongens van Meerbeek bij de eerste mis van E.H. Maurits Ermgodts in Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

⁷ K.L.J.-CENTRALE, Dossier K.L.J.-meisjes Erps-Kwerps.

⁸ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-jongens Everberg.

⁹ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-meisjes Everberg.

¹⁰ K.L.J.-CENTRALE, Dossier K.L.J.-jongens Meerbeek.

Meerbeek had ook een B.J.B.-meisjes afdeling. Ze werd gesticht op 21 februari 1934. Ze telde toen 22 leden. Bertha Cludts was de leidster. Ze werd als leidster opgevolgd door Julia Nevens in september 1934 en door Gabriëlle Vrebos, die leidster bleef tot bij haar huwelijk in 1940. Simone Van de Loock was 10 jaar leidster tot bij haar huwelijk in 1950. De volgende leidster was Julienne Wauters. In 1952 kreeg de B.J.B. een vlag. In die periode telde de Meerbeekse

afdeling 72 leden. Bij huwelijken van een lid van de B.J.B.-meisjes vormden ze in uniform de erehaag aan de kerk. In 1955 behaalden ze de eerste prijs op het zomerfeest te Lovenjoel. De B.J.B.-meisjes droegen O.-L.-Vrouw en de H.-Theresia van Avila in de processie te Meerbeek.¹¹ De K.L.J.-meisjes van Meerbeek hadden in 1970 Agnes Cludts als leidster. In 1976 telde de afdeling 88 leden en Chris Cludts was er toen de leidster van.¹²

De B.J.B.-Meisjes van Meerbeek kort na W.O. II. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

B.J.B.- feest in augustus 1947. Verz. Loockx Meerbeek

B.J.B.-Meisjes van Meerbeek in 1951. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹¹ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-meisjes Meerbeek.

¹² K.L.J.-CENTRALE, Dossier K.L.J.-meisjes Meerbeek.

In 1955 behaalden de B.J.B.-Meisjes van Meerbeek de eerste prijs op het zomerfeest van Lovenjoel. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

De B.J.B.-Meisjes in de proces-sie te Meerbeek. Verz. Erfgoed-huis Kortenberg

De B.J.B.-Meisjes Meerbeek bij de eerste mis van E.H. Maurits Ermgodts in Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

In Kortenberg maakte een B.J.B.-afdeling geen kans.¹³
In Elewijt zaten de landbouwers- en de arbeiderszonen oorspronkelijk samen in de B.J.B.

2. De Kajotters als katholieke standenorganisatie voor de arbeiderskinderen

De K.A.J. of de Katholieke Arbeidersjeugd of de Kajotters werden in 1924 gesticht door priester, in 1965 kardinaal Jozef Cardijn (*1967), die er ook de algemene proost van werd. Ze had als doel jonge arbeiders een totale vorming te bezorgen. Hij meende dat de priester als eerste opdracht had zich in te zetten voor de kleine man. De kerk moest haar klerikaal karakter afleggen en niet enkel werken voor de jeugd, maar het apostolaat zoveel mogelijk door de jeugd zelf laten doen. In 1929 werden 1500 Kajotters te Rome door Paus Pius XI ontvangen. Op enkele jaren tijd groeide de K.A.J. uit tot de grootste katholieke jeugdbeweging in Vlaanderen.¹⁴

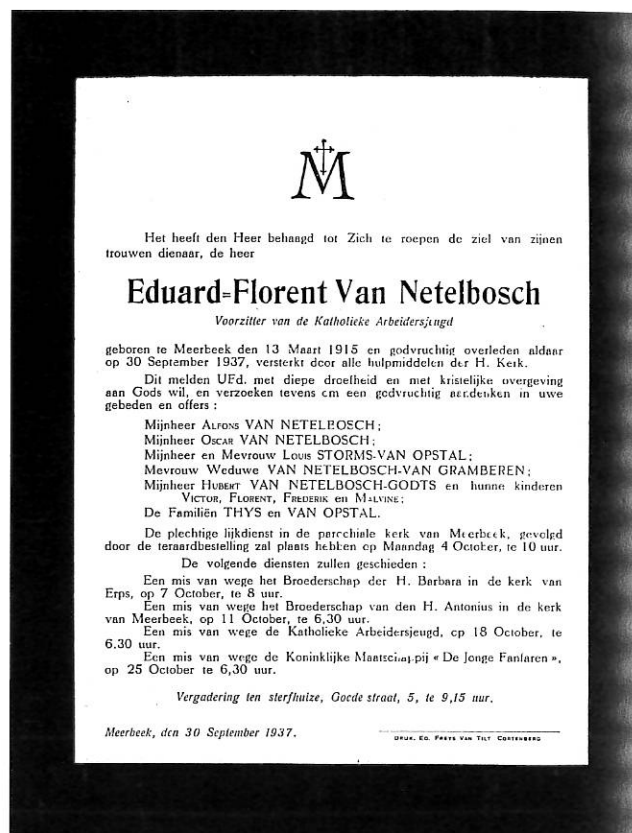
De twaalf plichten van een goede Kajotter geeft een sfeerbeeld:

1. Hij bidt iedere dag het Kajottersgebed.
2. Zijn Zondagmis is een Communie-mis.
3. Hij bezigt de kerkelijke kalender.
4. Hij heeft altijd zijn lidkaart bij.
5. Hij draagt overal fier zijn kenteken.
6. Hij betaalt regelmatig zijn bijdrage.
7. Hij woont de vergaderingen bij.
8. Hij leest zijn blad helemaal.
9. Hij propageert: 'De Jonge Werkman'.
10. Hij wint nieuwe leden bij.
11. Hij spaart van zijn zakgeld.
12. Hij is lid van het Christelijk Syndicaat.

De K.A.J. moet men zien tegen de achtergrond van de industriële revolutie. De stadswijken werden rode burchten en hele groepen arbeiders verlieten de kerk als instituut dat mee heulde met het kapitaal en met de rijken.

In 1957 werd de internationale K.A.J. gesticht. In 1977 heerste er een sterke crisis in de K.A.J. Fors ledenverlies en scherpe interne discussies leidden tot een scheuring. Er ontstonden drie bewegingen: K.A.J., V.K.A.J. en Kajotters-beweging. In 1995 smolten de drie bewegingen samen.¹⁵

Kortenberg had een K.A.J.-afdeling. Volgens het verslag van 1952 hield deze afdeling het niet vol. In Meerbeek was een afdeling Katholieke Arbeidersjeugd in de jaren '30. Als voorzitter vonden we Eduard-Florent Van Netelbosch (Meerbeek 13 maart 1915-30 september 1937), de zoon van Alfons Vannetelbosch van de melkerij. Hij stierf als voorzitter en aan de hand van zijn doodsbrief weten we dat er in Meerbeek een afdeling was. Er volgde ook een mis voor de overleden voorzitter vanwege de Katholieke Arbeidersjeugd op 18 oktober 1937 om 6u30. Ook in Erps-Kwerps waren Kajotters.

Doodsbrief van Eduard-Florent Van Netelbosch, voorzitter van de K.A.J. van Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

De V.K.A.J. (Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd) was de tegenhanger van de K.A.J. Ze ontstond uit de Christelijke Jeugdorganisatie voor Meisjes (C.J.O.M.), die in 1922 door de K.A.V. was opgericht. In 1927 was er voor het eerst sprake van V.K.A.J. Heel wat gegevens over de lokale afdelingen vinden we in het V.K.A.J. Gulden Boek (Rome, 1957). Het gewest Leuven telde in 1929 17 afdelingen en in 1950 waren er dat al 33. Men had Jong-V.K.A.J. van 14 tot 17 jaar en V.K.A.J. ouder dan 18 jaar. Het Gewest Leuven omvatte het gehele arrondissement. Er waren in 1957 o.a. afdelingen in Kortenberg met 71 leden, Erps-Kwerps met 40 leden, Veltem met 56 leden, Winksele-Delle met 17 leden en Herent met 40 leden. In landbouwgemeenten kwam

¹³ K.L.J.-CENTRALE, Dossier B.J.B.-jongens Kortenberg.

¹⁴ R. BOUDENS, *De Kerk in Vlaanderen. Momentopnamen*, Averbode, 1994, p. 311-315.

J. VAN HAVER, *o.c.*, p. 182-183.

¹⁵ www.kaj.be

De V.K.A.J. te Kortenberg met de processie aan de Vier Huisjes. Vooraan links Lea Goffeau. Monique Van Beneden droeg de vlag. Verz. Firmin Van Beneden

de V.K.A.J. bijna niet aan bod. De Romebedevaart was een hoogtepunt. In Erps-Kwerps verdwenen de Kajotsters en de Chiro-meisjes kwamen in de plaats.¹⁶

3. De K.S.A. als studentenbond voor de katholieke studerende jeugd en de K.B.M.J. voor de katholieke middenstandszonen

Paus Pius XI lag aan de basis van de Katholieke Actie. Ze ging in het offensief tegen de secularisering. De kerk werd uitgebouwd tot een anti-werelds bolwerk: een leger in slagorde o.l.v. de kerkelijke hiërarchie, waarin de leken en in het bijzonder de jeugd als gewone 'milites Christi' fungeerden.

Dat lukte in Wallonië. In 1919 kreeg men daar de parochiale afdelingen van de A.C.J.B. (Association Catholique de la Jeunesse Belge). Mgr. Louis Picard was er de grote bezieler van. In Vlaanderen lukte dat niet omdat er reeds heel wat overkoepelingen waren. Er kon dus geen sprake zijn van een totaal nieuwe eenheidsjeugdbeweging, evenmin als van een organisatie die niet naar stand zou zijn gedifferentieerd. In 1927 kwam er een compromis van de Belgische bisschoppen. De Katholieke Actie mocht zich per stand organiseren, maar ze moest haar sociale en

politieke acties laten varen. Dus geen syndicalisme en geen Vlaams-nationalisme. In 1928 ontstond het J.V.K.A. of het Jeugdverbond voor Katholieke Actie als koepel voor katholieke jongerenbewegingen in Vlaanderen.¹⁷ Als tegenhanger van de A.K.V.S. organiseerden de bisschoppen de K.S.A. (Katholieke Studerende Jeugd) in 1928. Kanunnik Karel Dubois was daarbij een leidinggevend figuur. De vrouwelijke tak was de V.K.S.J. (Vrouwelijke Katholieke Studerende Jeugd).¹⁸

K.S.A. was meestal actief in de katholieke colleges tijdens het schooljaar en in de parochies tijdens de vakantie-maanden.

De K.B.M.J. (Katholieke Burgers- en Middenstandjeugd) werd opgericht in 1934, de V.K.B.M.J. (Vrouwelijke Katholieke Burgers- en Middenstandjeugd) in 1930.

4. De socialistische, liberale en Vlaams-nationalistische jeugdbewegingen

In maart 1923 werden op vier verschillende plaatsen in Vlaanderen de eerste socialistische jeugdgroepen opgericht onder de naam Arbeidersjeugd (A.J.). Later veranderde de naam in Arbeidersjeugdverbond (A.J.V.) en nog later in Arbeidersjeugdcentrale (A.J.C.). In 1925

¹⁶ V.K.A.J. *Gulden Boek*, Rome, 1957, p. 47-69.

¹⁷ L. VOS en L. GEVERS, Historische schets van het georganiseerde jeugdleven in Vlaanderen, in: *Ons Heem*, s.l., 1995, p. 57.

¹⁸ K. PEETERS, Katholieke Studentenactie – Jong Vlaanderen (KSA), in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tiel, 1973, p. 751. R. BOUDENS, o.c., p. 319.

stichtte Anton Tesarek in Oostenrijk de 'Rode Valken'. In Vlaanderen werden in 1928 Rode Valkengroepen opgericht. Er werden internationale kampen georganiseerd: de Valkenrepublieken. In 1937 kwam het tot een fusie tussen de Federatie van de Socialistische Kindergroepen en de A.J.C. en dit onder de naam Socialistische Arbeidersjeugd Vlaanderen (S.A.V.). Na W.O. II sprak men van de Socialistische Jeugd (S.J.). In 1965 werd de naam Socialistisch Kinder- en Valkenverbond (S.K.V.V.) geïntroduceerd en in 1986 veranderde de naam in Socialistische Jeugd – De Valken (S.J.-De Valken). Wegens gebrek aan afdelingen en wegens onvoldoende leden werd de nationale werking in 2002 opgeheven. De Antwerpse afdelingen bleven verder werken als Rode Valken Provincie Antwerpen (R.V.P.A.). De Rode Valken waren verbonden met de socialistische Volkshuizen.¹⁹ We vinden geen sporen van liberale jeugdverenigingen.

In 1903 werd het A.K.V.S. (Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond) opgericht. Het groepeerde plaatselijke bonden waarin scholieren, studenten en seminaristen samenkwamen. Het werd duidelijk Vlaams-nationalistisch in 1925 en was niet bereid in 1928 zich aan de controle van de bisschoppen te onderwerpen. In 1934 hervormde het zich tot het A.K.D.S. (Algemeen Katholiek Dietsch Studentenverbond), dat politiek duidelijk Diets of Groot-Nederlands geïnspireerd was. In 1937 werd het D.J.V. (Diets Jeugdverbond). In 1949 werd het A.D.J.V. (Algemeen Diets Jeugdverbond) opgericht. In 1957 veranderde de naam in Blauwvoetjeugdverbond (B.J.V.). In 1961 nam het Algemeen Diets Jongerenverbond (A.D.Jo.V.) de taak van de B.J.V. over. In 1968 veranderde de naam in Algemeen Nederlands Jongerenverbond (A.N.J.V.). Het Vlaams Nationaal Jeugdverbond (V.N.J.) werd opgericht in 1961 door Jaak Van Haerenborgh.²⁰

In 1913 werd de Katholieke Vlaamsche Meisjesbond opgericht.

In 1928 werd het de Vlaamsche Landsbond voor Rooms-Katholieke Vrouwen en Meisjes. Deze beweging kwam ook in conflict met de bisschoppen omwille van het Vlaams-nationalisme. In 1937 werd deze bond omgevormd tot de Dietsche Bond voor Vrouwen en Meisjes Ic Dien. In 1949 werd het de Dietse Meisjesbond. Ze vierde haar 50-jarig bestaan te Mere in 1963. In 1965 sloot ze zich aan bij de

Blauwvoetfederatie.²¹

In de jaren '30 ontstonden jongerenafdelingen die verbonden waren met de extreemrechtse formaties:

- Jong Dinaso bij het Verdinaso.
- A.V.N.J. (Algemeen Vlaams Nationaal Jeugdverbond) bij het Vlaams Nationaal Verbond, opgericht in 1928 en in 1933 een onderdeel van het V.N.V. o.l.v. Dr. Hilaire Gravez tot 1938 en daarna van dokter Edgard Lehembre. Als vrouwelijke tegenhanger had men de Dietse Meisjesscharen (D.M.S.), die in 1940 opgericht waren als jongerengroep van de V.N.V.V. (V.N.V.-Vrouwen) o.l.v. Jetje Claessens. De D.M.S. waren verdeeld in gouwen en dan op haar beurt in scharen. Tot de gouw Brabant behoorde Diegem en tot de gouw Hageland de scharen van Leuven en Everberg.²²
- Rexjeugd Vlaanderen bij Rex. In Wallonië en Brussel had men de Jeunesse Rexiste, die in 1936 gesticht was en die in 1941 de Jeunesse Nationale-Socialiste werd. In 1943 ontstond de eenheidsbeweging Jeunesse Légionnaire, die 5 jeugdorganisaties omvatte: Jeunesse Rexiste, Jeunesse Romane, Jeunesse Walonne, Jeunesse Masculine de l'AGRA en Amitiés Germano-Waltonnes.

De Duitse bezetting en de collaboratie wensten een eenheidsbeweging voor jongeren. Daarvoor werd een inventaris van jeugdverenigingen opgesteld. De bestaande jeugdverenigingen waren verplicht deze voor 21 juli 1941 in te vullen en aan de Kreiskommandantur van het arrondissement te sturen. Voor Kortenberg vonden we in 1941 vier jeugdorganisaties: de Vlaamse Meisjesbond 'Naar Omhoog', de Padvindsters, de Kajotters en de Kajotsters. Ze vulden de inventaris in. De meeste jeugdbewegingen zoals Scouts en K.A.J. weigerden echter mee te werken aan de eenheidsbeweging. Deze kreeg de naam Nationaal-Socialistische Jeugd Vlaanderen (N.S.J.V.) en was actief van 1941 tot 1944. Het was duidelijk een eenheidsbeweging in het kader van de jeugdcollaboratie.

Ze omvatte:

- het A.V.N.J. (D.M.S. of Dietse Meisjesscharen en D.B.V. of Dietse Blauwvoetvendels)
- Jong-Dinaso
- Rex Jeugd Vlaanderen

¹⁹ www.rodevalken.be/geschiedenis.htm

²⁰ L. VANDENBERGHE, Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond (AKVS), in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973.

F. VAN DER ELST, Algemeen Vlaamsch Nationaal Jeugdverbond, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 82.

L. VANDENBERGHE, Algemeen Katholiek Dietsch Studentenverbond (AKDS), in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 73.

S. VERMEIRE, Algemeen Diets Jeugdverbond, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 72-73.

²¹ L. VANDENBERGHE en A. DOSFEL-TYSMANS, Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 760-761.

M. BOEY, De Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging en het A.K.V.S., in : Y. PEETERS, red., *Over volksopvoeding en staatsvorming. Een bundel opstellen aangeboden aan Dr. Maurits Van Haegendoren*, Antwerpen, 1983, p. 54-61. IDEM, Algemeen Diets Jongerenverbond, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 73.

IDEM, Vlaamsch Nationaal Jeugdverbond, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt, 1975, p. 1820.

²² F. VAN DER ELST, Algemeen Vlaamsch Nationaal Jeugdverbond, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 1, Tielt, 1973, p. 82.

GEMEENTE KORTENBERG

Zondag 15 en Maandag 16 November 1931

Gezellig AVONDFEEST

door den

**R. K. Vlaamschen Meisjesbond "Naar Omhoog",
in de zaal "EENDRACHT", Leuvenbaan**

BUREEL : 6 uur.

PROGRAMMA :

GORDIJN : 6,30 uur stipt.

EERSTE DEEL :

1. HET LIED DER DENNEN, koor
2. KONTRADANS
3. WINDMOLEN } reidansen door de groote afdeeling.
4. KLOKKE ROELAND, symbolische oefening.
5. GROOTE TRAL, reidans door de kleine afdeeling.
6. WEES WELKOM LIEVE MEI
7. NACHTEGALENKANON } Kanonzangen.
8. BOERENKADRIL of MIE KATOEN } reidansen door de groote afdeeling.
9. SUNNROS
10. AMELOSCH KERMISSE, reidans door de kleine afdeeling.
11. WEER IS DE MEI, reidans door de groote afdeeling.

TWEDE DEEL :

ZUSTERS

Dramatisch spel in 3 bedrijven door TINE VAN ROMPUY-JANSSENS

ROLVERDEELING :

Mevr. Van Doren	Maria Van Erps	Marie. oude meid	Jeanne Coomans
Lucie	Leonie Maes	Alma, vriendin v. Lena	Jozefa Van Dingenen
Lena } haar dochters	Martha Vanhamme	Jeannie " Greta	Germaine Andries
Greta }	Louisa Maes	Moeder Tonia, bedelvr.	Eugenie Verduystert
Klaartje, haar kleinkind	Ivonne Cool		

13. GROENINGHE, symbolische oefening.
14. Een dreunende VLAAMSCH LEEUW.

Prijzen der Plaatsen : Genummerde, 5 fr. --- Gewone ingang, 4 fr.

Kaarten zullen ten huize aangeboden worden en in 't lokaal te verkrijgen zijn.

HET BESTUUR.

DR. ED. FREYS-VAN TILT KORTENBERG

Avondfeest van de Rooms-Katholieke Vlaamschen Meisjesbond 'Naar Omhoog' in 1931 te Kortenberg. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

- het Diets Jeugdverbond
- de V.J.H. (Vlaamse Jeugdherberg Centrale)
- V.I.V.O. (Vlaams Instituut voor Volkskunst en Volksmuziek)
- N.S.V.A.P.-jeugd (Nationaal-Socialistische Vlaamse Arbeiderspartij), die beter bekend werd

als de Vlaamse Jeugd, een groep die door de Duitsers in 1941 opgezet was.

Er waren duidelijke tegenstellingen tussen enerzijds het V.N.V. en anderzijds De Vlag en S.S.-Vlaanderen. De Vlaamse Jeugd scheurde zich in 1943 af en vormde de

kern van Hitler Jeugd Vlaanderen (H.J.V.). H.J.V. werkte naar Duits model. Per provincie had men een 'Stanort' of een standplaats (een regio), die verdeeld was in 'Stammen'. 'Stanort' Brussel omvatte Stam V (arrondissement Brussel) met afdelingen te Brussel, Vilvoorde, Asse, Ternat, Gooik, Halle en Hoeilaart en Stam VI (arrondissement Leuven) met afdelingen te Leuven, Tervuren, Vossem, Haacht, Keerbergen, Aarschot, Diest en Tienen. Er was ook de vrouwelijke tegenhanger: Meisjes Hitler Jeugd Vlaanderen naar het model van de Bund Deutscher Madel.²³

5. Vragen rond verzuiling of niet, gemengd of niet?

1. Speelde de verzuiling mee in het verenigingsleven van de jongeren? Is dit nog steeds het geval?
2. Waren er parochiële en sociaal-economische verschillen tussen de jeugdverenigingen?
3. Op welke perioden waren de activiteiten afgestemd (weekdag, zondag, vakantie)?
4. Hadden de jeugdverenigingen vakantiekampen? Waar en wanneer, gemengd of niet?
5. Waren er speciale uniformen en rituelen bij de verschillende jeugdverenigingen? Is daar een evolutie merkbaar?

6. Van verzuiling en scheiding naar pluralisme en gemengdmaking

Tijdens het interbellum was de jeugdbeweging sterk verzuild. In Zaventem had men het katholieke kamp tegenover het socialistische kamp of Ons Huis met zijn jeugdverenigingen tegen het Volkshuis met zijn jeugdvereniging. In 2009 is de sfeer veel meer pluralistisch. Chiro en Scouts richten zich tot alle jongeren van de gemeente. De jeugdverenigingen per stand zijn sterk achteruitgegaan omdat de scherpe klassentegenstellingen verdwenen zijn en men zich moet richten op de doorsnee middengroep. De Chiro en de Scouts zijn actief op zondag. De zomerkampen hebben plaats in de grote vakantie.

De Chiro van Erps-Kwerps ging vanaf de jaren '50 op kamp: Essen (1953), Botassart aan de Semois (1954), Merksplas (1955), Stolzenburg bij Vianden (1956), Bel bij Geel (1957), Poupehan-sur-Semois (1958) en Walzin (1959).

De meeste jeugdverenigingen werden gemengd in de jaren '70. Een voorbeeld: in 1976 werd nationaal een gemengde Chiro toegestaan. De Chiro-Erps-Kwerps werd in 1978 gemengd. In Everberg verkoos men gescheiden Chiro-jongens en Chiro-meisjesverenigingen.

Men wou door de uniformen de klassenverschillen neutraliseren. Men wou dat kinderen uit de verschillende sociale milieus op een gelijkwaardige manier met elkaar konden omgaan. De scouts droegen een beige hemd, een groene trui, een groene lange broek, korte broek of rok, een riem, een das en dasring, eventueel groene of beige kousen. Baden-Powell voerde de vier-deukenhoed voor de Boy Scouts in. De Gidsen kregen een bolhoedvariant. In 1934 droegen de jongens van de patronaten een donkerbruin hemd, een zwarte korte broek en een oranje das. De meisjes droegen een blauwe overgooier. Dat bleef zo bij de Chiro tot in 1974. Toen kwam er een nieuw uniform. De jongens droegen een korte donkerbruine broek en een beige hemd. De meisjes kregen een gele blouse en een blauw jeansjurkje met bretellen. Er kwamen later nog heel wat veranderingen in de chiro-uniformen. In 1988 werd de gele blouse vervangen door een zacht gele polo. Er kwam een lichtgroen T-shirt met in het donkergroen 'Chiro' erop. In 1995 bestond het basisuniform van de Chiro uit een korte beige broek of een beige rok voor de meisjes, een rood T-shirt, een blauw hemd en een blauwe sweater met een rood logo.

De stijl van de jaren '30 werd bij alle jeugdverenigingen gekenmerkt door vaandels, uniformen, spreekkoren, klaroenen en trommels, een streven naar een massabeweging,

²³ L. SCHOKKAERT, De archief- en documentatiecentra en de bronnen voor de lokale geschiedschrijving, in het bijzonder van de jeugdbewegingen, in : *Ons Heem*, s.l., 1995, p. 65-70.

F. VAN LAEKEN en E. VERHOEYEN, *Lexicon Politieke en Jeugdkollaboratie*, s.l., s.d., p. 7-8, p. 38, p. 40-41, p. 58 en p. 89.

E. VERHOEYEN, België bezet 1940-1944. BRTN, in : *Educatieve Uitgaven*, Brussel, 1993, p. 220.

J. VINCX, *Vlaanderen in uniform 1940-1945*, s.l., s.d., deel III, p. 183-260 (N.S.J.V.), p. 303-333 (D.M.S.) en p. 397-439 (H.J.V.).

W. MEYERS, Het VVKS en de poging tot eenmaking van de jeugdbewegingen in Vlaanderen tijdens de bezetting (1940-1944), in : Y. PEETERS, red., *Over volksopvoeding en staatsvorming. Een bundel opstellen aangeboden aan Dr. Maurits Van Haegendoren*, Antwerpen, 1983, p. 78-94.

H. CAMMAER, Jeugdbeweging en Nieuwe Orde, in : Y. PEETERS, red., o.c., p. 62-77.

een militaristische invloed. Typische rituelen bleven b.v. voor de scouts de liederen, de linkerhanddruk, de scoutsgroet, de welpengroet en de welpenhanddruk.

Servatia, Kampenhout Endivia. Vanaf de jaren '70 waren de studenten eerder per sector georganiseerd zoals de Leuvense studenten moderne geschiedenis in Historia.

---

7. Vragen rond Jong-mutualisten, partijjongeren en studentenclubs

---

6. Ging men met de mutualiteit op zeeklassen? Waar en wanneer? Wie was de organisator?
7. Ging men met de mutualiteit op sneeuwklassen? Waar en wanneer? Wie was de organisator?
8. Welke activiteiten (zee- of sneeuwklassen) werden er georganiseerd? Gemengd of niet?
9. Waren of zijn er jongerenafdelingen van de politieke partijen in je gemeente? Ontstaan, lokaal, activiteiten? Werden er jongeren uit deze jongerenafdelingen verkozen met de gemeenteverkiezingen (2000, 2006)?
10. Waren er studentenclubs in je gemeente? Waren ze georganiseerd per streek, per universiteit of per sector? Ontstaan? Lokaal? Activiteiten? Gemengd of niet? Bals, thé-dansants, fuiven?

---

8. Ziekenbonden en partijen deden een poging om de jongeren in te palmen en studentenclubs bleven verbonden met de universiteiten

---

Vakantie met de mutualiteiten naar zee (kolonies) of naar Zwitserland (skivakanties) waren in de jaren '60 nog populair. De verschillende mutualiteiten (christelijke, socialistische, liberale en Vlaamse), die typerend waren voor de Belgische verzuiling, hadden jongmutualisten.

Voor 1914 hadden de verschillende partijen jongerenafdelingen: de Katholieke, Liberale en Socialistische Jonge Wachten. Ze werkten met vallen en opstaan zoals de jongerenafdelingen van de politieke partijen op lokaal vlak in 2008. Studenten waren georganiseerd per regio of per sector. Kortenberg had de Hoogstudentenclub Moeder

---

9. Vragen rond jeugdhuizen

---

11. Zijn er jeugdhuizen in je gemeente? Wanneer ontstonden ze?
12. Waar zijn de jeugdhuizen gevestigd?
13. Geef de activiteiten van de jeugdhuizen en tot welke groepen (leeftijd, sociaal milieu, taal, dorpen) richten ze zich?
14. Geven de jeugdhuizen een eigen krantje uit of hoe maken ze hun activiteiten bekend?
15. Bij welke overkoepelende organisatie zijn de jeugdhuizen nationaal aangesloten?

---

10. Jeugdhuizen waren typisch vanaf de laatste decennia van de 20ste eeuw

---

De jeugdhuizen gingen terug tot de Young Women Christian Association (Y.W.C.A.). Na W.O. II wensten ze een open ontmoetingsruimte te creëren waar jonge mensen onthaald werden in gezellige en aparte ruimtes met een aantal voorzieningen voor vrijetijdsbesteding. Het jeugdhuis Y.W.C.A. Antwerpen stond model voor de eerste erkende jeugdhuizen. In de jaren '60 richtten de jeugdhuizen zich vooral tot de niet-georganiseerde jeugd. Volwassenen wilden de 'jongeren van de straat weghouden'. In de jaren '70 moest het jeugdhuis een open ontmoetingscentrum zijn met kansen tot gezonde ontspanning. Alles steunde op een vrijwillige en vrijblijvende deelname aan diverse activiteiten. Het jeugdhuis kreeg een eigen identiteit en de invloed van de volwassenen verminderde. De jeugd werd ook veel kritischer na mei 1968. Rond 1990 waren er ongeveer 130 jeugdhuizen. Vanaf 1995 zaten de jeugdhuizen in de lift. De nadruk werd gelegd op het pluralistische karakter. De basisfuncties ontmoeting, recreatie en vorming bleven. De

²⁴ P. DEGRAEVE, *De 'Echo' uit een ver verleden ... Decennia onafhankelijke jeugdwerking te Steenokkerzeel*, s.l., s.d.

gevestigde jeugthuizen kregen een degelijke infrastructuur, een professionele begeleiding, duidelijke functies en een aantrekkelijk aanbod.

In Steenokkerzeel heeft men de Jeugdclub Echo. Deze ontstond uit de Jong-Davidsfondsafdeling, die te Steenokkerzeel opgericht werd onder de naam 'Elckerlyc'. Willy Van Rillaer was de eerste voorzitter. Ze gaven in 1962 het ledenblad Echo uit. De jonge bestuursleden vonden al snel dat er een overdreven organisatorische en financiële betutting vanuit de moederorganisatie was en ze beslisten om als onafhankelijke vereniging door het leven te gaan nl. de Jeugdclub Echo Steenokkerzeel. Dit gebeurde in 1968.²⁴ In Melsbroek ontstond de jeugdclub Blizzard. Men wenste in 1993 een café op te richten voor 's zondags na de Chiro. Men dacht al aan een naam 'Black-out'. In 1997 kwam de naamsverandering 'Blizzard'. Dit jeugdhuis is open op woensdag, vrijdag en zaterdag.

In Kortenberg begon alles met het jongerencafé Den Appel in de Louis Maesstraat in het begin van de jaren '70. In 2000 ontstond de jeugdclub De Marginaal, die in 2002 haar lokaal had in Berkenhof. In Everberg had men het jeugdhuis Den Uyl, gevestigd in de gerestaureerde hoeve De Drie Linden schuin tegenover het gemeentehuis van Everberg. In Erps-Kwerps had men eerst de jeugdclub 't Kot uit 1984, dat zijn eerste lokaal had in een oude schuur of een 'strokot' in de Engerstraat nr. 111, vandaar de naam 't Kot. Drie jaar later verhuisde 't Kot naar een ruimte van de woning van dokter Peeters te Erps (De Engel) op het Dorpsplein, 13, te 3071 Erps-Kwerps. Zoon Tom Peeters was hier de drijvende kracht. In 1995 kwam 't Kot boven De Klimop.²⁵ Later werkte op dezelfde plaats het jeugdhuis Den Eemel, ontstaan uit de Jeugdpastorale werking Uitroep! Ze hadden hun lokaal naast de Cultuurzolder boven de gemeenteschool De Klimop van Erps-Kwerps. Den Eemel had lokaalproblemen en verhuisde in 2004 naar het lokaal van het jeugdhuis Den Uyl te Everberg, dat geen werkend bestuur en geen leden meer had en de boeken wilde neerleggen. Men kwam tot een fusie met het bestuur van Den Eemel en twee bestuursleden van Den Uyl. In Meerbeek had men de J.C. De Tijger, gevestigd in de gebouwen van de firma De Coninck. In Meerbeek heeft men de Jeugdclub Den Aap, opgericht in 1990. Het eerste lokaal was de zolder van het huis Callaerts in de Klein Vilvoordestraat nr. 8 te Meerbeek, zoon Dimitri Callaerts was de drijvende kracht achter deze jeugdclub. Sedert september 2000 zat de Aap in de nieuwe Chirolokalen in de Louis Andriesstraat, nadat de Chiro-afdeling Meerbeek opgeheven was.

In 2001 telde de Kortenbergse jeugthuizen het volgende aantal leden:

J.C. Den Aap: 155 leden

J.C. Den Uyl: 72 leden

J.C. Den Eemel: 35 leden

J.C. Marginaal: 9 leden.²⁶

De behuizing van de jeugdclubs was niet altijd gemakkelijk. De Jeugdclub Echo had verschillende opeenvolgende lokalen o.a. het gelijkvloers van het kasteel van Humelgem, de kelders van het patronaat (nu de Corren) en sinds 2004 splinternieuwe lokalen naast de gemeentelijke loods in de J.B. Coenenstraat.

Ook de activiteiten van de jeugthuizen evolueerden. De Jeugdclub Echo Steenokkerzeel had in de jaren '60 vooral interesse voor het luisterlied met de kleinkunst-avonden. Urbanus, Zjef Van Uytsel, Jan De Wilde, Walter De Buck maakten bij de jeugdclub in Steenokkerzeel hun opwachting. Er was ook het eigen muziekensemble: het Echo Kwartet. Er kwam ook een gitaar labo. Er waren ook sportevenementen zoals voetbal en volleybal. Er was ook een maandelijks filmvertoning. Er waren ook de clubavonden. Jeugdhuis Den Eemel organiseerde in 2004 o.a. een Halloween special, Toernee General, een Kroegentocht, verjaardagsfeestjes en een Prepost Examenfuif. Geluidshinder is in veel jeugthuizen een probleem. Sommige jeugthuizen zijn aangesloten bij de V.F.J. of de Vlaamse Federatie van Jeugthuizen.

---

12. Vragen rond jeugdbeleid

---

16. Is er een jeugdraad in de gemeente? Welke verenigingen maken er deel van uit? Activiteiten, functie, ontstaan? Zorgt de gemeente voor subsidies en lokalen? Is er een schepen van jeugd?
17. Heeft de jeugdraad een eigen tijdschrift of maakt ze gebruik van een deel van het gemeentelijke informatieblad?
18. Teken de gemeentelijke jeugdinfrastructuur (verenigingslokalen en jeugdclubs) volledig uit.
19. Zijn er cafés in je gemeente die voornamelijk afgestemd zijn op jongeren? Verschil met andere cafés? Muziekgenres? Teken deze jeugdcafés uit op kaart.
20. Spelen de ouders een rol bij de jeugdverenigingen of -clubs? (kookmoeders, eetdagen) of helemaal niet?

In de meeste gemeenten van na de fusie van 1976 zijn er een schepen van jeugd, een jeugdconsulent en een Jeugddienst. De gemeenten komen tussen in de jeugdwerking

²⁵ Jeugdclub 't Kot, s.l., 1992, p. 1.

²⁶ Het Kortenbergse Jeugdwerkbeleidsplan 2002-2004, p. 5.

via lokalen en via subsidies. De meeste gemeenten hebben een Speelpleinwerking voor de vakantieperiodes. In Kortenberg is dat Alles Kids.

De jeugdraden ontstonden meestal op het einde van de jaren '60 en in het begin van de jaren '70, dus nog voor de fusies van gemeenten. De Jeugdraad van Erps-Kwerps werd in 1966 opgericht met Emiel Van Grinderbeeck als voorzitter. De Jeugdraad van Erps-Kwerps organiseerde de Week van de Jeugd. De volgende voorzitters waren André Taes en René Elseviers. De jeugdraad van Kortenberg lag ook aan de basis van het 'Reglement Veilig Fuiven' 1989-1994 in Kortenberg. Dit was een samenwerking tussen de Jeugdraad, de Jeugddienst en de Gemeente Kortenberg om veilig fuiven en party's te organiseren. Van 1995 tot 1999 werd Jaks uitgegeven als het Jongerenmagazine van de Kortenbergse Jeugdraad. Later verscheen het als een middenkatern in het gemeentelijke informatieblad Zoeklicht. Jaks is de dialectnaam voor schoolgaande kinderen, voor jongeren. Een beeld van het Kortenbergse uitgaansleven in 1995: *"Waar kan er in Kortenberg worden uitgegaan? In Groot-Kortenberg kunnen we een drietal stamcafés onderscheiden die geregeld door jongeren bezocht worden. In Kortenberg hebben we de 'Novy' en de 'Annex' en in Erps-Kwerps heb je het 'Orakel'. Verder heb je nog de cafetaria van de sporthal te Kortenberg (de 'Cavid') die ook geregeld door jongeren wordt bezocht, en dit niet enkel nadat er gesport werd. Op gebied van fuiven heb je momenteel enkel de sporthal van Erps-Kwerps waar maandelijks verschillende fuiven doorgaan. De feestzaal van Everberg waar tot voor kort ook nog fuiven konden doorgaan, werd sinds het leggen van een nieuwe parketvloer gesloten voor fuiven. Ook in de nieuwe feestzaal, die momenteel gebouwd wordt aan de sporthal te Kortenberg zullen geen fuiven mogen doorgaan".*²⁷

In Erps-Kwerps had men in 1974 Het Oudercomité van de Katholieke Jeugdorganisaties van Erps-Kwerps, dat in 1991 haar naam veranderde in Oudercomité van Chiro Erps-Kwerps. De voornaamste bedoeling was te zorgen voor jeugdlokalen en andere infrastructuur voor de katholieke jeugdverenigingen. Kookmoeders gingen bij de Chiro ook mee op kamp. Ook bij eetdagen van jeugdverenigingen zijn ouders actief.

Besluit

De geschiedenis van de jeugd, de jeugdverenigingen en de jeugthuizen is een boeiend onderzoek dat ook als educatief project kan toegepast worden in het hoger secundair onderwijs. Tegelijkertijd kunnen erfgoedhuizen in dat kader heel wat archief rond jeugdverenigingen verzamelen en inventariseren, dat anders zou verloren gaan.

Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

²⁷ Wat op zaterdagavond? Het uitgaansleven van de Kortenbergse jeugd onder de loupe genomen, in : *Jaks (Jongerenmagazine van de Kortenbergse Jeugdraad)*, s.l., nr. 2, juni 1995, p. 1.

Vroegmoderne herbergiers en hun klanten, Aalst 1777-1796

Reinoud Vermoesen

Op de culturele roos

De vroegmoderne herberg situeerde zich ontegensprekelijk op 'het middelpunt van de culturele roos'¹. Het was de plaats waren mensen elkaar ontmoetten, waar de belangrijke ijkpunten in het leven werden gevierd, waar armen warmte vonden en waar vermogenden hun contracten bezegelden.² Ook economisch vormde de herberg een *private market* in het stedelijke weefsel.³ Menig oudkleerkoper verkoos de herberg als uitvalsbasis voor de openbare verkoop of *venditie* van een inboedel.⁴ Zelfs in de eerder illegale circuits kwam de vroegmoderne herberg als ideale locatie voor het voetlicht.⁵

Paradoxaal genoeg is het nog steeds wachten op een diepgravende studie naar de profielen van herbergiers en hun gasten. Er is inderdaad al gewezen op de wijdverspreide aanwezigheid van sociale groepen, maar een specifieke studie over waarden en hun klanten ontbreekt

tot de dag van vandaag. In dit artikel wil ik zowel een methodologische bijdrage als een eerste inhoudelijke analyse presenteren. Een gecombineerd bronnenpakket laat immers toe om voor een kleine vroegmoderne stad niet alleen een groot aantal herbergiers op te sporen, maar ook om enkele van hun gasten voor te stellen. Belangrijke vragen luiden dan: waar waren de kasteleins, waarden, of herbergiers ruimtelijk en sociaal gesitueerd; waar rekruteerden zij hun klanten en zijn er verbanden tussen het profiel van de herbergier enerzijds en de achtergrond van hun gasten anderzijds?

¹ BRECHT DESEURE, *Ten respecte van de eerlijke compagnie: maatschappelijke plaatsbepaling van de herberg te 's-Hertogenbosch in een periode van sociale transformatie (1650-1800)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Antwerpen, 2007, p. 166.

² PETER BORSAY, *A history of leisure: the British experience since 1500*, Basingstoke, 2006, p. 30; HUGO SOLY, Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, 16de-18de eeuw, in : *Spiegel Historiae*, s.l., nr. 18, 1983, p. 569-577, p. 570 en RAYMOND VAN UYTVEN, *Geschiedenis van de dorst: twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*, Leuven, 2007.

³ REINOUD VERMOESEN, Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland, 1650-1800, in : *Stadsgeschiedenis*, s.l., nr. 3, 2008, p. 105-121.

⁴ REINOUD VERMOESEN EN ILJA VAN DAMME, Second-hand consumption as a way of life: public auctions in the surroundings of Alost (late 18th century), in : *Continuity and change*, s.l., nr. 24, 2009, p. 1-31.

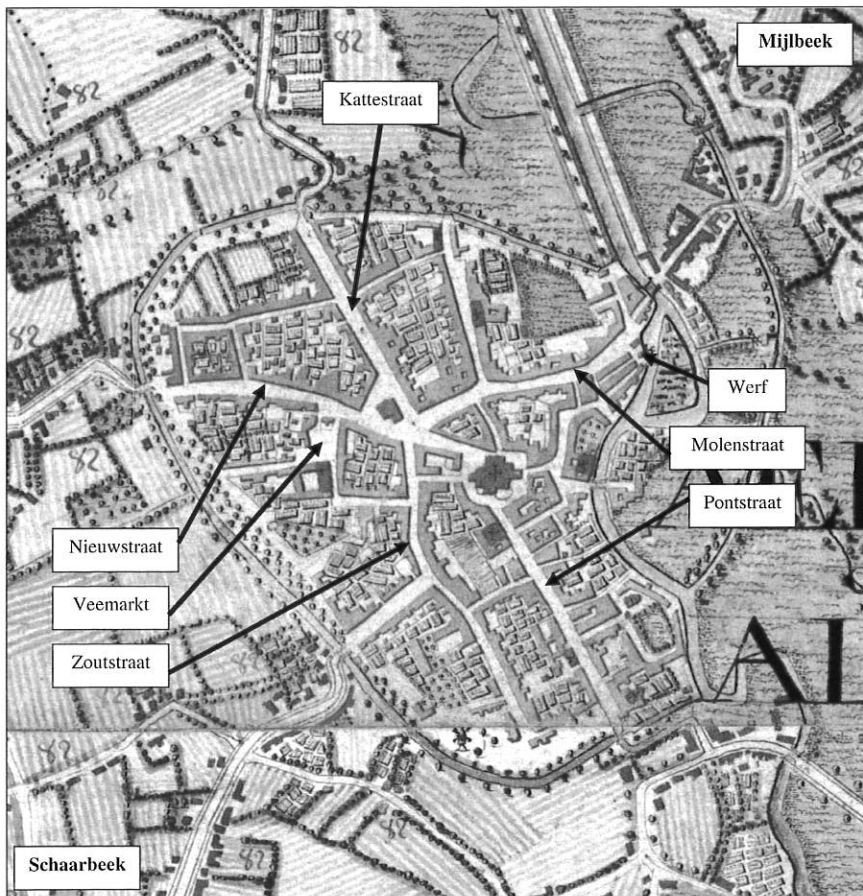
⁵ REINOUD VERMOESEN, Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland, 1650-1800, in : *o.c.*, p. 105.

De bouwstenen

De keuze voor deze analyse is op het achttiende-eeuwse Aalst gevallen. Door een gunstige bronnensituatie kon er een beroep worden gedaan op uitgegeven regesten van de zogenaamde 'wettelijke passeringen', een vorm van notariële acten door de schepenbank opgesteld,⁶ op een uitgebreide analyse van 'staten van goed',⁷ op stedelijke belastinglijsten of huisgelden en vooral op de zogenaamde 'woensdagrollen'.⁸ Deze laatste bronnensoorst bleek bijzonder interessant en vreemd genoeg tot vandaag zo goed als onontgonnen. Een definitie van dit brontype zou kunnen luiden: 'een formeel rechtsmedium waarin personen en instellingen klachten over economische transacties voor de (Aalsterse) schepenbank brachten'. De klachten omvatten onder meer laattijdige betalingen van huur, interesten, rentes en leveringen van goederen en diensten. Ze hebben een uitgesproken dynamisch perspectief en zijn daarom de complementaire bron bij uitstek om bijvoorbeeld de momentopname van staten van goed aan te vullen. In deze laatste bron komen immers vooral voorraden en in mindere mate transacties voor.

Een uitzondering op de definitie vormden de zogenaamde 'verzoeken van de stadhouder' over 'kleine' misdrijven zoals herbergbezoek en milieudelicten die eveneens op de 'woensdagrol' voorkwamen. Bovendien was de 'woensdagrol' niet een exclusief rechtsmedium. Er bestonden ook 'dinsdag-', 'vrijdag'- en 'zaterdagrollen' waarop eveneens klachten werden neergepend. In de 'dinsdagrol' kwamen voornamelijk 'hofsluitingen' – evocaties van processen van buitenpoorters – en verzoeken over achterstallige rentes van personen van buiten het Aalsterse voor. Ook de 'vrijdagrol' vermeldt niet-Aalsterse personen en de 'zaterdagrol' tenslotte, is enkel overgeleverd voor de periode 1589-1643.⁹ Daarenboven mag niet uit het oog worden verloren dat ook ambachten en soms zelf buurten vaak een verregerende rechtsbevoegdheid opnamen, zeker wat de economische sfeer betref.¹⁰ De rollen zijn met andere woorden geen exclusief medium. Niettemin blijkt uit comparatief onderzoek dat de 'woensdagrol' meer dan de andere bronnen, klachten over economische transacties in Aalst en hinterland als onderwerp had.

Tussen 15 januari 1777 en 20 januari 1796 schreef de grif-

Kaart 1. Ferrariskaart Aalst 1777
Bron: Koninklijke Bibliotheek

⁶ WILFRIED VERNAEVE, *Regesten op de wettelijke passeringen van de stad Aalst*, Dirk Martenscomité Aalst, 2001-2009.

⁷ REINOUD VERMOESEN, *Marktoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst 1650-1800*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Antwerpen, 2008 evenals REINOUD VERMOESEN, *Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland, 1650-1800*, in : *o.c.*, p. 105-121 en REINOUD VERMOESEN, *Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst*, in : *Het Land van Aalst*, s.l., nr. 60, 2008, p. 54-63.

⁸ Respectievelijk Stadsarchief Aalst (SAA), Oud Archief Aalst (OAA), *huisgelden*, nrs. 265-279 en SAA, OAA, *woensdagrollen*, nrs. 958-969.

⁹ ERIK HOUTMAN, *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst*, Archief- en bibliotheekwezen in België. Inventarissen 4, Brussel, 1974, p. 80-81.

¹⁰ Lees bijvoorbeeld JOHAN DECAVELE, red., *Gebuurtelevens en dekenijen in Gent, 14de-20ste eeuw*, Stadsarchief Gent, 1992.

fier 903 klachten op de rol. Hierop kwamen 27 herbergiers als 'eiser' of 'verweerder' voor. Zij hielden een herberg in Aalst *intra muros*. Nog eens 19 herbergen bevonden zich in het stedelijk buitengebied of *praterijen*, zoals Mijlbeek of Schaarbeek (zie kaart 1). Tenslotte vermeldde de griffier 13 herbergiers waarvan de exacte locatie niet kon worden bepaald. Ook 54 klanten staan op de rol, hetzij omdat de stadhouder een klacht tegen hen formuleerde omdat ze aanwezig waren in een herberg 'na de ure', hetzij omdat een herbergier een klacht deponeerde omwille van niet betaalde 'teiringen ende gelagen' (eten en drank). Van de 54 gasten waren er 41 waarvan met zekerheid vast staat dat ze een herberg binnen de muren bezochten. De overige 13 klanten frequenteerden buitenstedelijke herbergen. Op basis van deze rudimentaire gegevens kunnen een aantal specifieke problemen over het profiel van waard en habitu  worden opgelost. In de volgende paragraaf wordt het ruimtelijk spreidingspatroon van de kasteleins nagegaan. Verder komt hun sociale positie aan de beurt, waarna de focus naar de klant verschuift.

Op basis van de klachten in de 'woensdagrol' neergepend, is een eerste identificatie opgesteld. In de meeste gevallen leverde de speurtocht in de rollen de naam op van zowel de herberg als van de herbergier(s). In tabel 1 is de informatie verkort weergegeven. Wanneer meerdere herbergiers zijn vermeld, wijst dit op opeenvolgende kasteleins. Spijtig genoeg ontbreekt de informatie om een gedetailleerde 'uitbatingsgeschiedenis' op te stellen. Van waard Frans Robijns, die herberg hield in de Korte Nieuwstraat, is de naam van zijn etablissement in de 'woensdagrol' noch in de 'wettelijke passeringen' gevonden. Verder bleek het niet mogelijk de uitbater van St.-Sebastiaen op te sporen. Vrijwel alle andere personen komen in zowel de rol, de 'wettelijke passeringen' als de huisgelden voor.

Om de herbergen ruimtelijk te situeren, is gebruik gemaakt van de 'wettelijke passeringen' en de huisgelden. De gegevens uit tabel 1 laten immers niet toe om de herbergen op de kaart te zetten. Daarom zijn die bronnen aangewend en aan de hand van expliciete vermeldingen van burens of van gekende gebouwen (schepenhuis, hospitaal, kloosters, gildehuizen enzovoort), werden de herbergen gelokaliseerd. Het hoeft echter geen betoog dat de nodige voorzichtigheid bij de interpretatie van kaart 2 nodig is. Zo blijkt het voor het merendeel van de herbergen niet mogelijk om nog maar de juiste straatkant te be-

ID	Herberg	Herbergier	Herbergier	Herbergier
1	?	Robijns Frans		
2	Amsterdam	Permentier Frans		
3	Antwerpen	Van Der Keulen Jan	Cornaud Emanuel	
4	De drie snoeken	Schoonjans Joannes Frans		
5	De koning van spagnien	Van Cauwenberghe Peter	De Wolf Jan Baptist de oude	
6	De postillon	Meert Jan Baptist		
7	De spiegel	Michiels Jan Baptist		
8	De wildeman	Coppens Gillis		
9	Den dragonder	Van Der Stockt Peter wed	Van Der Stockt Gillis	De Smedt Joannes
10	Den mond toe	Hofman Joannes		
11	Den palmboom	Cool Carel Joseph	Bernaer Gillis	
12	Den Prince van Condé	De Clercq N.		
13	Den wijngaerd	Van Heesbeke Jan		
14	Den wijnman	Van Raffelghem N.	Everaert Peter	
15	Den zwerte leeuw	Van Belle Joannes		
16	Het boerinneken	Van Den Brouck Judocus		
17	Het Croontien	Luicx Jacobus		
18	Het damberd	Baud� Jan Baptist	Temmerman Jan Baptist	
19	Het meuleken	De Backer Jan Baptist	Dhondt Joannes	
20	Het schaeldeken	Stockmans Jan Baptist		
21	Hof van Engeland	De Clercq Peter Joseph		
22	In het schailleken	Commerman Jan Baptist		
23	Keizershof	De Winter Joseph	Van Geert Joseph	
24	St.-Anthonis	De Smedt N.	Philippe Philippe	
25	St.-Barbara	Beeckman Jacobus	Regaus Andries	Van Cutsem N.
26	St.-Jacob	Meganck Ignatius		
27	St.-Sebastiaen			

Tabel 1. Identificatie herbergen en herbergiers, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

palen. Niettemin wijzen een aantal bronfragmenten zoals 'de herberg tegenover het klooster van de annunciaten' op een min of meer accurate plaatsbepaling.

Een belangrijke vaststelling op basis van kaart 2 is dat er mogelijk een verband bestond tussen de specificiteit van stedelijke ruimtes en de aanwezigheid van herbergen. Ten eerste is er de concentratie van herbergen aan de 'Werf', de binnenhaven van de Denderstad (herbergen nrs. 2; 3; 4 en 10). Niet alleen profiteerden de kasteleins van de aanwezigheid van binnenschippers, wagenvoerders en allerlei kruiers, de Werf lag eveneens aan een belangrijke in- en uitvalsweg richting Brabant, namelijk de Molenstraat (zie kaart 1).¹¹

Ten tweede springt de veelheid aan herbergen op de Vee- markt, later Hopmarkt, in de buurt van de Nieuwstraat in het oog (herbergen nrs. 1; 5; 7; 13; 15 en 19). Ook op de

Houtmarkt, nabij de Pontstraatpoort, waren er verschillende etablissementen (herbergen nrs. 11; 12 en 26). Tenslotte komt het belang van kruispunten voor het voetlicht: bijvoorbeeld aan de Kattestraat-Ridderstraat/St.-Sebasti- aenstraatje (herbergen nrs. 8; 14; 16 en 27) of aan de Zoutstraat-Nazarethstraat (herbergen nrs. 9; 17 en 18) en aan de eerder genoemde Werf.

Kaart 2. Ruimtelijke situering herbergen, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

¹¹ REINOUD VERMOESEN, Van transporteur naar handelaar? Aalsterse binnenschippers in een tijdperk van veranderingen (1650-1800), HILDE GREEFS en ILJA VAN DAMME, red., *In behouden haven. Reflecties over maritieme regio's. Liber Amicorum Greta Devos*, s.l., s.d., p. 269-289.

Sociale situering herbergiers

De stedelijke belastinglijsten of huisgelden laten toe om alle Aalstenaars die binnen de muren woonden sociaal te positioneren. De huisgelden waren een belasting op basis van uiterlijke welvaartskenmerken die de bewoner van een pand diende te betalen.¹² Parameters die de griffiers hanteerden, waren de breedte van de woning, de aanwezigheid van kelders, het aantal kamers enzovoort. Er is wel degelijk een verband te leggen tussen de 'materiële woonomstandigheden' en de sociale positie die de bewoner bekleedde. Verschillende historici wijzen op het belang van (het bezit) van onroerende goederen in de vroegmoderne economie.¹³ Eigendom creëerde vertrouwen en een degelijke reputatie die onontbeerlijk waren voor het economisch functioneren. Een goede reputatie was essentieel voor het afsluiten van contracten en transacties. Het merendeel van de herbergiers is zonder noemenswaardige problemen in de huisgelden getraceerd. Voor een aantal personen was een meer creatieve oplossing nodig. Vermits de huisgelden dateren van de jaren 90 van de achttiende eeuw en verschillende herbergiers vóór de

opmaak van de belastinglijst in de woensdagrol voorkwamen, is de ontwikkelingsgeschiedenis van de herberg in kwestie gereconstrueerd. Hiervoor zijn de 'wettelijke passeringen' en vooral de regesten opgesteld door Wilfried Vernaeve een dankbare bron.¹⁴ Aan de hand van de regesten is de link tussen herbergier en belastingbetaler gelegd. Er is dan wel verondersteld dat het huisgeld tussen 1777 en 1796 stabiel bleef.

Kaarten 3 en 4 schetsen de sociale positie van de 27 herbergiers. In de eerste kaart zijn de herbergen aan de hand van kleurschakeringen in vier klassen en van lage naar hoge aanslag gerangschikt. Er wordt, zoals eerder gezegd, vanuit gegaan dat de hoogte van de aanslag iets vertelt over de sociale positie van de betrokkene. Een herbergier met een hoge belasting was welvarender dan een collega met een lagere aanslag. Concreet zijn alle herbergiers in vier mediaanklassen ingedeeld. Dit betekent dat de doorsnee aanslag van de 27 herbergiers de breedte van de vier klassen bepaalt.¹⁵

Een drietal vaststellingen springen in het oog. Ten eerste behoorden de exploitaties die in het zuiden van de stad lagen, tot de armste mediaanklasse. Ten zuiden van de

Kaart 3. Sociale situering herbergen, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

¹² REINOUD VERMOESEN, *Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad*. Casus Aalst, in : o.c., p. 54.

¹³ HARALD DECEULAER, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*, Amsterdam, 2001, p. 111 en Bart Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Brussel, 2006 en CRAIG MULDREW, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England*, Hampshire, New York, 1998, p. 148.

¹⁴ WILFRIED VERNAEVE, o.c.

¹⁵ Als me = mediaan, dan klassen: I = [0 - me/2]; II = [me/2 - me]; III = [me - 3/2me] en IV = [3/2 me -]

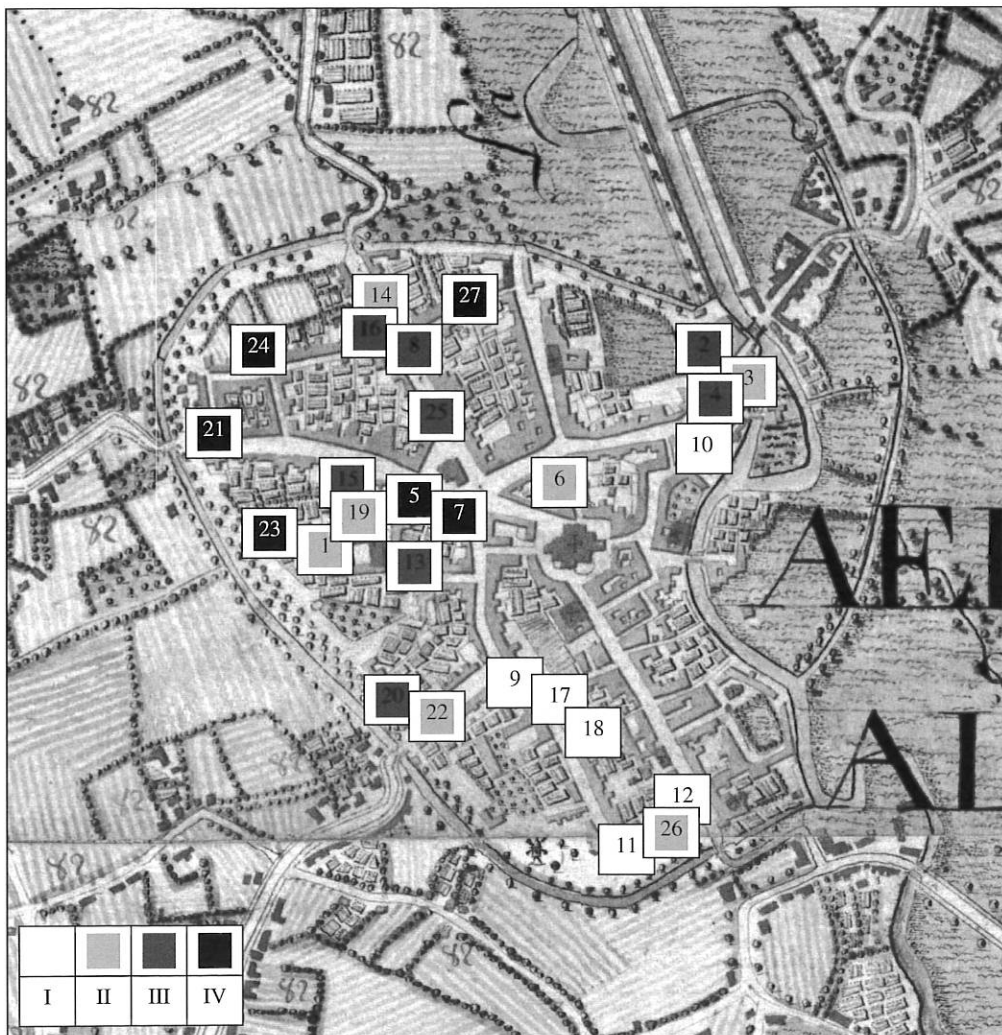
Zoutstraat, in de Nazarethstraat of Hoogstraat (nrs. 9; 17 en 18) en op de Houtmarkt (nrs. 11; 12 en 26) lagen de relatief armste herbergen geconcentreerd. Ten tweede scoorden de gildehuizen relatief hoog. Onder meer St.-Anthonis en St.-Sebastiaan ressorteerden tot de hoogst belaste herbergen. Ten derde kwamen op de Veemarkt en aan de Werf zowel rijke als armere herbergiers voor.

Kaart 4 geeft de sociale positie van de herbergiers weer, tegenover de wijk waarin hun herberg lag. Zo is de verhouding nagegaan tussen het huisgeld van de herbergier en het doorsnee huisgeld van de desbetreffende wijk. Opnieuw zijn de 27 herbergiers verdeeld over vier groepen. De laagste klasse bevat alle kasteleins die een huisgeld betaalden dat onder de mediaan van de eigen wijk lag. In de tweede klasse betaalden de personen evenveel tot net niet het dubbel van de wijk. De derde klasse droeg meer dan het dubbel af van de doorsnee belastingbetaler van de wijk. De hoogste klasse heeft een huisgeld dat minimaal driemaal hoger lag als het doorsnee huisgeld van de wijk waartoe de herberg behoorde. Eén opmerking is hier wel van belang. Herbergiers, net als winkeliers trouwens, investeerden in de 'aantrekkelijkheid' van hun etablisse-

ment. Het hoeft dus niet te verwonderen dat herbergiers relatief meer huisgeld afdroegen dan de andere bewoners van de wijk, juist omdat ze meer geld besteedden aan de woonst dan hun burenen.¹⁶

De vaststellingen op basis van kaart 3 worden bevestigd door de patronen afgebeeld op kaart 4. De herbergiers in het zuiden van de stad betaalden zelfs minder huisgeld dan hun doorsnee wijkgenoten. Met andere woorden, zij behoorden tot de armste helft van alle bewoners van de Zoutstraatwijk. Aan het andere uiteinde scoorden de gildehuizen merkkelijk beter dan de burenen. Zowel op kaart 3 als op kaart 4 wordt aangetoond dat de kasteleins van de gildehuizen een merkkelijk hogere positie op de sociale ladder innamen dan hun collega's. Niettemin nuanceert één belangrijk gegeven deze stelling. In vrijwel alle gevallen exploiteerden 'geranten' de gildehuizen, zonder dat die eigenaar van de gebouwen waren. In de meeste andere gevallen hadden de waarden wel hun herberg in eigendom.

In de volgende paragrafen verschuift de aandacht naar de gasten en hun relaties tot de onderzochte herbergen.

Kaart 4. Sociale situering herbergen tegenover hun stadswijk, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

¹⁶ REINOUW VERMOESEN, *Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland, 1650-1800*, in : *o.c.*, p. 115.

Ruimtelijke situering klanten

Van de 41 gasten die met zekerheid een herberg binnen de stadsmuren aandeden, waren er 22 afkomstig van de binnenstad. Verder woonden 8 gasten in het stedelijk buitengebied. Van 11 anderen was het niet mogelijk de afkomst te achterhalen. Op kaart 5 is zowel de woonplaats van de habitu  als de locatie van de bezochte herberg weergegeven. Van de 'herbergnummers' die ingekleurd zijn, is minimaal   n klant gekend. De afkomst van de klant is door een lijn aangeduid. Uit de gegevens blijkt dat een aantal landslieden stedelijke herbergen bezochten. Een uitgebreider onderzoek zou de reikwijdte van herbergen kunnen nagaan, net zoals dit voor de kapitaal- en landbouwmarkt al is gedaan.¹⁷

Het kluwen van de lijnen afgebeeld op kaart 5 laat vermoeden dat de nabijheid van de herberg voor de klant slechts een beperkte beweegreden was. Met andere woorden, klanten waren bereid om heel de stad te door-kruisen om een etablissement te bezoeken. Slechts in

een minderheid van de opgespoorde relaties, opteerde de klant om in de eigen buurt te vertoeven: bijvoorbeeld in de herbergen 'Antwerpen', 'De spiegel', 'Den wijnman' en 'Het damberd'. Klanten uit de Molendries, in het verlengde van de Molenstraat over de St.-Annabrug, frequenteerden niet enkel de herbergen op de Werf, maar evengoed de etablissementen in de Zout- en Hoogstraat en zelfs op de Houtmarkt.

Wat kaart 5 niet toont is de relatieve populariteit. Vermits de combinatie van verschillende bronnen als uitgangspunt is genomen, is de foutenmarge te groot om de vermeldingen kwantitatief te ordenen. Men kan wel de aard van een relatie tussen klant en herberg onderzoeken, maar niet de frequentie van hun relaties. Hiervoor zijn andere bronnen wel geschikt, zoals memorieboeken of journaals, die hun nut in andere studies hebben bewezen.¹⁸

Rest de vraag of er toch geen verband was tussen de profielen van de waard enerzijds en de klant anderzijds. Dit komt in de laatste paragraaf aan bod.

Kaart 5. Herbergiers en hun klanten, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

¹⁷ IDEM, De strijd om het platteland. Aalsters hinterland in westelijk Brabant (einde 18^e eeuw)?, *Eigen schoon en de Brabander*, s.l., nr. 90, 2007, p. 523-538.

¹⁸ THIJS LAMBRECHT, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland in de 18de eeuw*, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 122, Historische economie en ecologie, Gent, 2002 evenals REINOUD VERMOESEN, *Markttoegang en 'commerci le' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst 1650-1800*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Antwerpen, 2008.

Sociale situering klanten

Om de klanten afkomstig uit de binnenstad sociaal-economisch te situeren, is dezelfde methode als voor de herbergiers gehanteerd. Dit betekent dat ze in de stedelijke belastinglijsten zijn opgespoord om hun overeenkomstig huiskgeld te bepalen. Op die manier zijn 16 habitués teruggevonden.

Om een mogelijk verband tussen het profiel van waard en gast te achterhalen, is de volgende redenering opgezet: indien er voor een aantal herbergiers en klanten huiskgelden beschikbaar zijn, dan kan er een positief, negatief of neutraal verband tussen de huiskgelden van beide bestaan. Grafisch uitgedrukt, betekent dit respectievelijk een stijgende, dalende of horizontale rechte. In het eerste geval geeft dit aan dat hoe 'rijker' de herbergier, hoe 'rijker' de gast was. Indien er een negatief verband bestond, dan wijst dit op een omgekeerd evenredige relatie: hoe rijker de waard, hoe armer de gast. In het laatste geval is er geen verband tussen beide variabelen.

In grafiek 1 zijn alle beschikbare huiskgelden (in gulden) van herbergiers en klanten weergegeven. Een drietal elementen vallen op. Ten eerste liggen de punten nogal verspreid, hoewel een grote puntenwolk zich bevindt onder de grens van vier gulden (herbergiers) en twee gulden (klanten). Ten tweede is er geen sprake van een positief of negatief verband. De rechte loopt vrijwel horizontaal. Ten derde geeft de determinatiecoëfficiënt R^2 aan dat geen enkel punt door de loop van de rechte wordt gedetermineerd. R^2 , die zich altijd situeert tussen 0 en 1, waarbij hoe hoger hoe meer punten door de regressie (rechte) worden verklaard, heeft hier een waarde die tendeert naar 0. Het kleine aantal gegevens waarop grafiek 1 is gebaseerd,

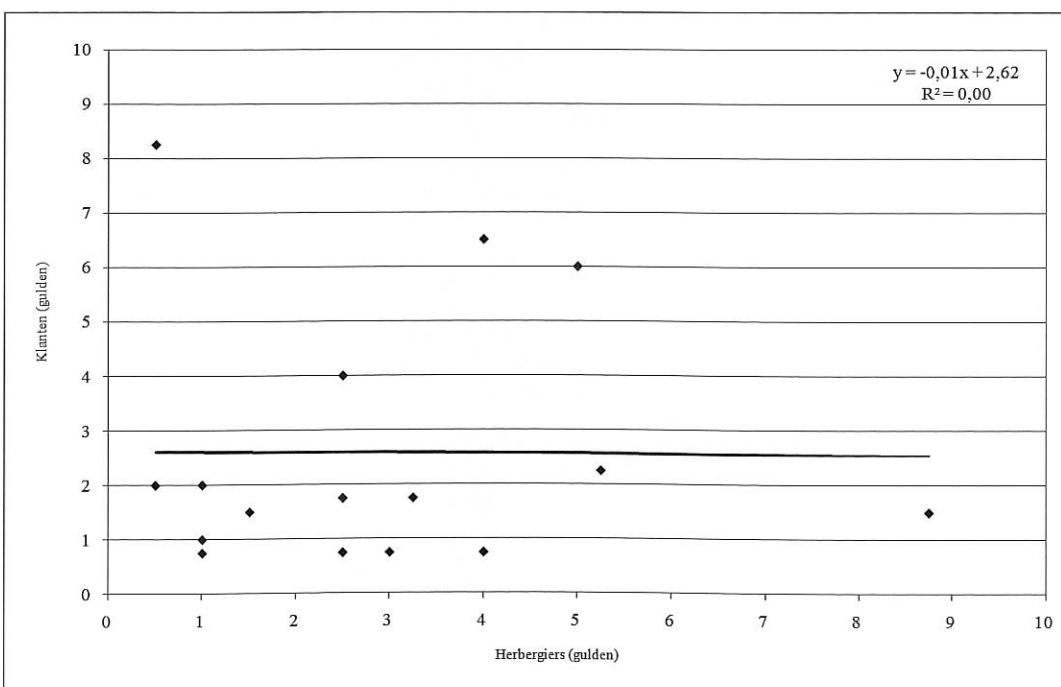
geeft natuurlijk geen definitief resultaat. Toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat er geen direct verband is tussen de uiterlijke welvaartskenmerken van de herberg en de welstand van de klant.

Tot slot

Het hoeft geen betoog dat deze beknopte analyse met de nodige voorzichtigheid moet worden geïnterpreteerd. Het kleine aantal variabelen heeft zeker een impact op de resultaten. Een uitgebreider onderzoek kan dan ook een nieuw licht werpen op de belangrijke vraag over de relaties tussen klant en herbergier.

Bestond er geen enkele verklaringsgrond voor de vraag waarom gasten naar een specifieke herberg trokken? Verder onderzoek zal vooral dieper moeten graven, voorbij de eerste, kwantitatieve analyses zoals hierboven beschreven. Net zoals vandaag, spelen preferenties een belangrijke rol. Subjectieve voorkeuren worden echter beïnvloed door de sociale, economische, politieke en culturele context. En juist naar het ontrafelen van deze context zal onze aandacht moeten uitgaan.

Reinoud Vermoesen
 Universiteit Antwerpen
 Centrum voor Stadsgeschiedenis
 Prinsstraat 13/D319
 2000 Antwerpen

Grafiek 1. Relatie tussen huiskgeld herbergier en klant, Aalst *intra muros* 1777-1796. Bron: onuitgegeven databank

Kareelbakkerijen in Sint-Genesius-Rode

Toekennen van vergunningen door de provincie Brabant en de gemeente (1899-1914)

Jan De Cock

Inleiding

Van het Ancien Régime tot in het begin van de 20e eeuw werden bakstenen voornamelijk gebakken in veldovens. Leem- en kleigrond zijn in Brabant overvloedig aanwezig, natuursteen daarentegen veel minder en bovendien duurder in exploitatie. Meestal werden de bakstenen ter plekke gevormd en gebakken. De opkomende industrialisatie in de 18^e eeuw zorgde ervoor dat men de traditionele bakkerijen in open lucht meer en meer verliet. Tijdens de Industriële Revolutie ontwikkelde men vaste ovens met een grotere capaciteit en hoger rendement.

Midden de 19e eeuw kon de baksteenindustrie – door de ontwikkeling van het spoorwegnet en de uitbreiding van de kanalen – zich in één bepaalde streek vestigen: daar waar de beste klei in grote volumes aanwezig was. De baksteenindustrie vestigde zich in Vlaanderen dan ook voornamelijk langs de Rupel, Leie en de Schelde. Het productieproces en de ovens werden verder geoptimaliseerd, zodat men in grote aantallen continu steen kon bakken, de Hoffmanoven is hier een mooi voorbeeld van. Toch kwamen er in Vlaanderen en Wallonië voor de Tweede Wereldoorlog nog sporadisch kareelbakkerijen voor in open lucht. Deze eerder ruwe baksteen werd vooral gebruikt in de industrie en hoevebouw.

Vraagstelling

Voor dit artikel onderzochten we de aanvragen voor het oprichten van veldovens in de gemeente Sint-Genesius-Rode¹. Alle aanvragen situeren zich rond 1900. Dit onderzoek heeft als doel een antwoord te geven op de volgende vragen: Welke administraties werden er aangeschreven bij een aanvraag? Werden alle aanvragen ingewilligd? Hoeveel keer werd een vergunning aangevraagd? Hoeveel stenen werden er geproduceerd? Trok de gemeente de eigen 'Rodenaars' die een aanvraag indienden voort? Met welke argumentatie werden vergunningen geweigerd? Wie of welke bevolkingsgroep tekende verzet aan en met welke reden of argumentatie?

Het oprichten van veldovens was niet uitzonderlijk voor Sint-Genesius-Rode. Overal in Vlaanderen was er nood aan baksteen. De ter plekke gemaakte baksteen was misschien iets ruwer, maar doordat ze ter plaatse gemaakt werden en ook aangewend in de bouw, waren de transportkosten gering. In de archieven van bijna alle gemeentelijke overheden of provincies – misschien met uitzondering van de zanderige kempen – vindt men aanvragen om veldovens op te richten. Dit artikel kan een mogelijke aanzet zijn om deze archieven verder te onderzoeken.

---

¹ Sint-Genesius-Rode is een faciliteitengemeente en ligt ongeveer op 15 kilometer ten zuiden van het Brusselse stadscentrum. Ze telt ongeveer 18.000 inwoners en het is de enige gemeente met faciliteiten die zowel aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als het Waals Gewest grenst. In de Belgische communautaire politiek speelt deze gemeente dan ook een belangrijke rol wegens haar strategische geopolitieke ligging.

Gebruikte bronnen

In de 19^e eeuw ontstonden de verschillende overheidsorganen die toekeken op de arbeidsomstandigheden en productieprocessen. De toenemende administratie was ondermeer een gevolg van de wettelijke reglementeringen in de verschillende industrietakken. Ook de kareelbakkerijen ontsnapten hier niet aan.

Voor dit artikel werd één bepaalde bron onderzocht: *Gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen* van de Provincie Brabant². Dit archief berust in het Rijksarchief der Provinciën te Anderlecht. Het betreft hier de aanvragen voor vergunningen om een veldoven voor een bepaalde periode te mogen oprichten. In het onderzoek werden alle 15 kareelbakkers die de gemeente aanschreven voor een vergunning onderzocht. F. Vanhemelryck en U. De Becker hebben de kareelbakkerijen in hun *Geschiedenis van Sint-Genesius-Rode* onderzocht, dit echter met het gemeentearchief als voornaamste bron.

De particulier die een veldoven wenste op te richten, vroeg hiervoor een toelating bij het gemeentebestuur. Deze gaf hierop advies en stuurde de aanvraag door naar de provincie, waar grondig werd nagekeken of de aanvraag strookte met de wettelijke bepalingen. Hierin waren de verschillende regels opgenomen.

Hoe ging een kareelbakkerij in zijn werk? Alle handelingen van het productieproces speelden zich af op één enkel perceel. Eerst werd de klei uitgestoken en ondersteboven gelegd naast de kuil. Met liet de klei overwinteren om de

klei goed te laten doorvriezen. Dit maakte de grond luchtiger en vergemakkelijkte het kneden. Bij de klei voegde men in de meeste gevallen nog kalk, uit deze mengeling werden de stenen geperst. De baksteenpers werd met de hand bediend: alles gebeurde baksteen per baksteen. De arbeid was intensief, vooral de kinderen legden ettelijke kilometers af. Ze stonden in voor het vervoer van de pas gevormde steen naar de droogweide.

Pas als alle bakstenen een zekere consistentie hadden, ging men over tot het bakken, de moeilijkste en meest vervuulende activiteit. Voor het bakken deed men meestal beroep op een ervaren steenbakker, voor het bouwen van het onderstel en het onderhouden van het vuur was een zekere kunde en handigheid noodzakelijk. De ovens bestonden uit een paar rijen bakstenen die verhit werden door steenkool die tussen de rijen door brandde. Boven op de oven kwamen de te bakken stenen. De kunst was de oven zo gelijkmatig mogelijk te laten branden: was het vuur te hevig, dan sprongen de stenen kapot, was er te weinig hitte, bakte de steen maar half. De stokers liepen bovenop de brandende oven om eventueel een laag stenen bij te voegen of af te nemen. Gezond werken was het niet... bovendien was de kruik jenever nooit ver weg. Een open veldoven of 'cuisson à la volée' stootte het giftige koolstofmonoxide uit. De rondvliegende gensters en continue walmen veroorzaakten uiteraard veel protest bij de omwonenden. Om brandgevaar en de schadelijke uitwasemingen tegen te gaan moest de oven geplaatst worden op een bepaalde afstand van de openbare weg en bebouwing. Rondom de oven moest de stoker lange strobusse plaatsen, die verplaatst konden worden naar gelang de

Militaire stafkaart op 1/25.000 van Sint-Genesius-Rode, 1890. Rechts het Zoniënwoud en de nieuwe villawijk 'de Middenhut' of 'Espimette Centrale'. © Nationaal Geografisch Instituut

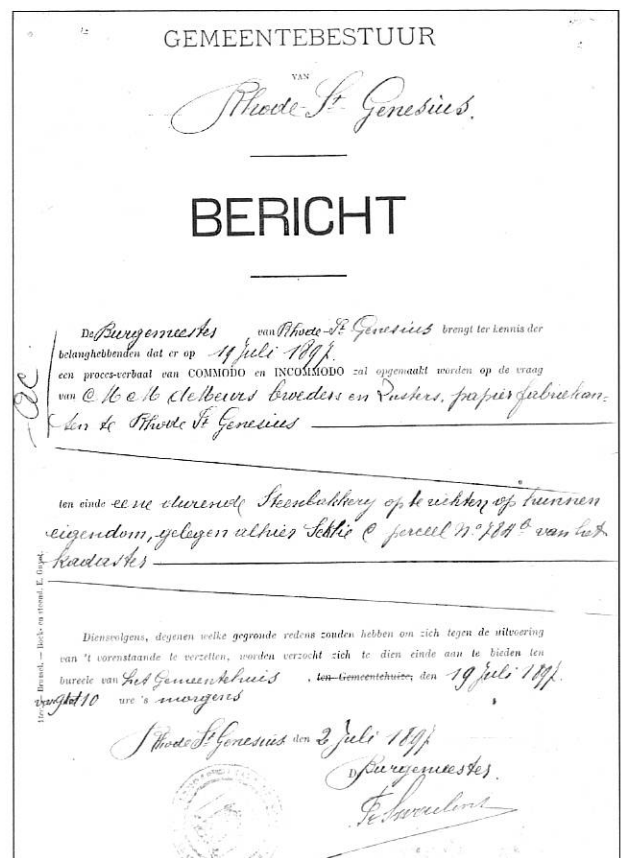
² M.-T. POLAERT, *Provinciaal bestuur Brabant. Gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen (1819-1954)*, Brussel, 1992, n° G 645 en D 472.

windrichting³. Deze bussels verhinderden het rondvliegen van gensters en temperden de verspreiding van de rook bij veel wind. Het is gekend dat de loonarbeiders in de baksteenindustrie slecht betaald werden. In 1865 braken er stakingen uit bij de steenbakkers in loondienst. In de provincie Brabant kende de 'Christene volkspartij' van Daens bijzonder veel aanhang bij de kareelbakkers. Vele arbeiders sloten zich dan ook aan bij een vakbond⁴. Om de twee weken kregen ze de helft van hun loon, de andere helft werd achtergehouden tot na het bakken van de steen, als waarborg voor de kwaliteit van de steen.

De administratie volgde steeds een zelfde weg: de kareelbakker richtte zijn aanvraag tot het College van Burgemeester en Schepenen, waarop deze de *commodo en incommodo* inrichtte. De gemeenteoverheid afficheerde haar besluit zodat de bevolking er kennis van kon nemen. Alle omwonenden die meenden dat de steenbakkerij schade kon berokkenen, tekenden verzet aan. Uiteraard waren de meeste reacties negatief. Soms grappig, banaal of ronduit agressief. Deze reacties werden doorgestuurd naar de provincie, die het dossier doorgaf aan de dienst van de Arbeidsinspectie onder het Ministerie van Arbeid en Industrie. Op basis van hun rapport gaf de provincie haar advies door aan de gemeente, die de laatste knoop doorhakke. Meestal verleende men een vergunning voor één, drie of vijf jaar. Voor verdere exploitatie moest telkens een nieuwe aanvraag ingediend worden.

Opbouw van het onderzoek

De onderstaande tabellen groeperen alle gegevens die de kareelbakkers situeren in tijd en ruimte. De naam van de aanvrager, het aantal aanvragen met jaartal en de beslissing van het college en de bestendige deputatie van de provincie verstrekken de administratieve gegevens. De combinatie letter-cijfers die tussen haakjes staat achter de naam is het inventarisnummer. Het aantal baksteenpersen en de hoeveelheid stenen die per seizoen werden gebakken in verschillende ovens geven de productiehoeveelheid weer. Het perceelnummer op het kadaster zorgt voor de situering. Er werden enkel gegevens over het productieproces weergegeven indien ze opgeschreven werden. Het is mogelijk dat een steenbakker voor elke nieuwe aanvraag een ander perceel exploiteerde, de bruikbare klei kon er immers uitgeput zijn. In dit geval moest men elders zijn klei en leem ontginnen. De ovens volgden steeds de plaats van exploitatie, men vervoerde geen gedroogde bakstenen naar een oven verderop. Er werden aanvragen ingediend door occasionele steenbakkers of aannemers. Deze laatste groep richtte een veldoven op voor het bouwen van een bepaalde schuur of woonhuis, de aanvraag was dan ook eenmalig. De aannemers waren zelf stielmannen, voor het vormen van de klei en het persen van de baksteen werd het hele gezin ingeschakeld, voor het bakken en de bouw van de oven deed men desnoods bijkomend beroep op dagloners.

De commodo en incommodo-affiche voor de vergunning van de familie de Meurs (1897). Bron: Algemeen Rijksarchief Anderlecht

In de tweede tabel zijn de reacties op de commodo en incommodo samengebracht. Zij geven de impact van de bakkerijen op de bevolking weer. Op deze manier vormen ze een goede indicator voor het inschatten van de problematiek rond deze nijverheid. Soms zijn er helemaal geen reacties, op plaatsen met veel omwonenden daarentegen

³ FERNAND VANHEMELRYCK en URBAAN DE BECKER, *Geschiedenis van Sint-Genesius-Rode*, Sint-Genesius-Rode, 1982, p. 342 tot p. 346. Op pagina 343 vindt men een foto van een kareelbakkerij, op de achtergrond ziet men de strobussels. J. W. B. CAMPBELL en W. PRICE, *Baksteen. Geschiedenis, Architectuur, Technieken*, Tiel, 2004. E. LEJEUNE, *Nouveau manuel du briquetier et du tuilier. Briques, tuiles, carreaux, tuyaux et autres produits en terre cuite*, Paris, 1910, p. 132-142 en p. 256-277.

⁴ FERNAND VANHEMELRYCK en URBAAN DE BECKER, *o.c.*, p. 344.

FERNAND VANHEMELRYCK, Het Daensisme in het arrondissement Brussel, in: *Eclectica*, Brussel, 1979, nr. 36-37.

stond de hele buurt op stelten. Bij verschillende vergunningen staat het jaartal tussen haakjes. Indien nodig, staat het beroep van de persoon die verzet aantekende tussen haakjes.

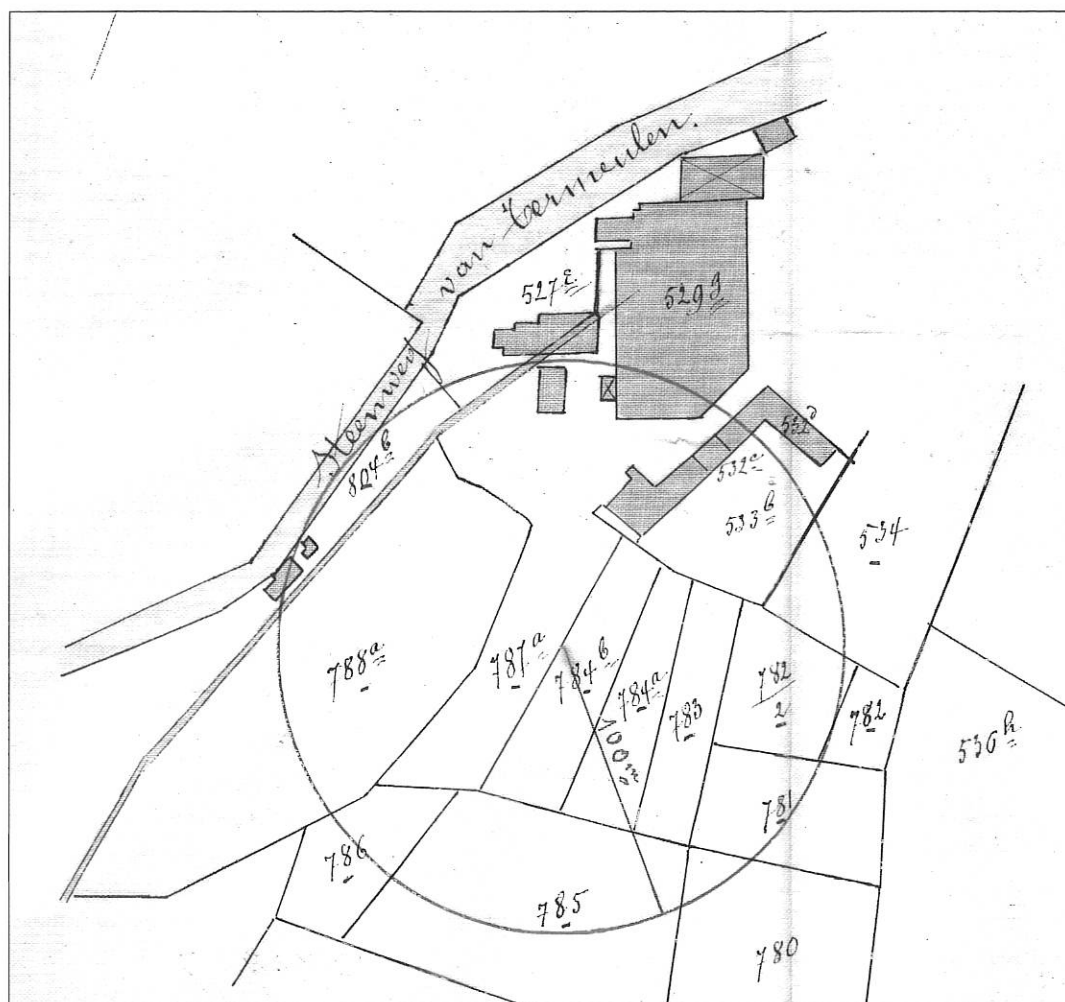
Voor de bronvermelding werd er bewust niet gekozen voor de voetnoten. Daar alle dossiers duidelijk van elkaar gescheiden zijn en elk hun eigen nummer dragen, leek het ons beter bij het citeren van een brief de datum tussen haakjes te plaatsen.

De 15 personen die een aanvraag indienden

1. DE MEURS (G 645)

Familie de Meurs had de stenen nodig voor de uitbreiding van de papierfabriek. Er werd door niemand verzet aangetekend, wel moet de familie de Meurs geleden hebben onder de aanvraag, daar de steenbakkerij zich niet ver van hun woning bevond, in de richting van de overheersende wind. Het ontbreken van enig verzet is gemakkelijk

NAAM AANVRAGER:	de Meurs, broeders en zusters
FUNCTIE/WOONPLAATS:	papierfabrikant, Steenweg van Termeulen (= huidige Stationsstraat)
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	3: in 1897, 1902 en 1903
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	3 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>briqueterie à la main et fours de campagne</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	/
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	/
AANTAL OVENS:	/
PERCEEL:	Sectie C, n° 784 ^b

De papierfabriek van de familie de Meurs, voor de vergunning van 1903. Op de kaart ziet men de 100-meterstraal rond de ovens. Deze was nodig om de hinder te berekenen van de omwonenden. Bron: Algemeen Rijksarchief Anderlecht

Postkaart van de papierfabriek, omstreeks 1900.

D.V.D. 8789 Roosen-Struyf, Alseberg

Papierfabriek van M. de Meurs te Sint-Genesius-Rode
Papeterie de Meurs, Rhode-Saint-Genèse

te verklaren: bijna alle inwoners van de Stationsstraat en Rollebaan, gelegen rond de fabriek, waren arbeiders in de papierfabriek. Verzet aantekenen tegen de werkgever deed men best niet.

2. FRANS DEMUNTER (I) (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Frans Demunter-Savenberg
FUNCTIE/WOONPLAATS:	aannemer van openbare werken van de wijk 'Den Hoek'
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	3: in 1900, 1903 en 1905
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	3 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>fabrication de briques à la main</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1905: 1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	1905 : 250. 000
AANTAL OVENS:	1905: 1
PERCEEL:	Sectie B, n° 110 ^a

Frans Demunter kreeg voor de derde maal de toelating van de Provincie om vanaf 1 juni 1903 de bakkerij op te richten, maar vroeg om te mogen bakken met een maand vervroeging. Het najaar van 1902 was bijzonder slecht geweest: het regende zo lang dat een belangrijke bestelling bakstenen niet klaarkwam. Hierdoor was er achterstand op de werf, verschillende families die Frans inhuurde als dagloners dreigden hun inkomen te verliezen door gebrek aan werk (brief Frans Demunter aan de Gouverneur, 26-02-1903).

3. PIERRE WETS (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Pierre Wets
FUNCTIE/WOONPLAATS:	Zoniënwoodlaan
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	4: in 1900, 1903, 1908 en 1912
TOEGEWEZEN/AFGEWEZEN:	4 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>procédés manuels, four de campagne</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1912: 1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	/
AANTAL OVENS:	/
PERCEEL:	1900: Sectie F, n° Z 7/2 en n° C 7/2 ²

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Arthur Weber (1903)	schade aan beplanting
Weduwe De Munter Witvisch (1908)	schade aan gebouwen, fruitbomen en andere gewassen
Weduwe Arthur Weber (1912)	algemeen verzet
Ed. Quivy (Pâtisserie-Confiserie, Chaussée d'Ixelles) (1912)	schade aan tuin
Alfred Henrard (1912)	algemeen verzet ' <i>Vous remerciant déjà de tout ce que je vous ferez pour protéger l'Espinette Centrale...</i> '
Alfred Henrard (1912)	algemeen verzet (brief aan Gouverneur Beco)
Alfred Henrard (1912)	algemeen verzet (brief aan Burgemeester en Schepenen)
Georges Lequime (1912)	schade aan omwonenden, aantrekken van inbrekers (brief uit Algiers)
Georges Lequime (1912)	aanzienlijk verlies van eigendom (brief uit Londen)
Simonis (1912)	schade aan gewassen, aantrekken van muggen, ...

Van alle dossiers is dat van Pierre Wets is het omvangrijkste en emotioneel het meest geladen. De reden is niet ver te zoeken: de kareelbakkerij lag middenin de nieuwe wijk met de villa's van de Middenhut. Voor de eerste aanvraag in 1900 werd er geen enkel verzet aangetekend. Dit veranderde echter naarmate de Middenhut werd volgebouwd. De Brusselse bourgeoisie vestigde zich in deze nieuwe verkaveling. Hier konden ze genieten van de heilzame lucht door de aanwezigheid van het uitgestrekte Zoniënwood. Rond de eeuwwisseling liep de tram er nog, residenten van de Middenhut waren van de eerste pende-laars tussen Brussel en Sint-Genesius-Rode.

Een bijkomend probleem was de verdere verkaveling van de percelen. Het perceel waarop deze ovens stonden, werd jaar na jaar in steeds kleinere stukjes. De toestemming werd verleend, maar de oven mocht pas ten vroegste aangestoken worden op 1 juni. Net zoals Frans Demunter vroeg Wets om een maand vroeger te beginnen, er waren nog verschillende huizen in aanbouw. Indien er geen bakstenen meer aangemaakt werden, verloren enkele mensen hun baan.

Pas voor de nieuwe aanvraag van 1912 gingen de poppen aan het dansen. Van alle omwonenden kwamen hevige reacties. Een van de scherpste tegenstanders was Georges Lequime. Naast letterkundige was hij een gehaaide grondspeculant. In het toen nog landelijke Rode kocht hij grote stukken grond om ze daarna in kleinere bouwkavels te verkopen. Enkele jaren ervoor verkavelde hij bijna de helft van de Middenhut, een groot deel van zijn gronden was nog niet verkocht en bebouwd. Later werd de straat tussen de Jonetlaan en Waterlooosesteenweg naar hem genoemd.

Vanuit Algiers (!) schreef Georges Lequime naar de burgemeester en schepenen van de gemeente. Ondanks de verre afstand bleek hij bijzonder goed op de hoogte van het reilen en zeilen in Sint-Genesius-Rode. In zijn brieven is hij zich duidelijk bewust van zijn meerwaarde en spreekt hij telkens van *...mes terrains...*, *...nos maisons...*, *...notre decision...*! Niet enkel de schadelijke en vervuilende rook is nefast voor de omwonenden, ook andere negatieve elementen gingen gepaard met het bakken van kareel. '*Nous avons déjà le fléau des cambrioleurs, et sa manquait encore que d'avoir des briqueteries*

pour chasser tous les amateurs! (brief van 06-05-1912). De vrees kon gegrond zijn, daar vele ingehuurde steenbakkers als nomaden rondtrokken van werf naar werf. Deze vreemde 'gastarbeiders' kregen het wantrouwen van de omwonenden. De link naar enkele diefstallen was dan ook snel gelegd⁵.

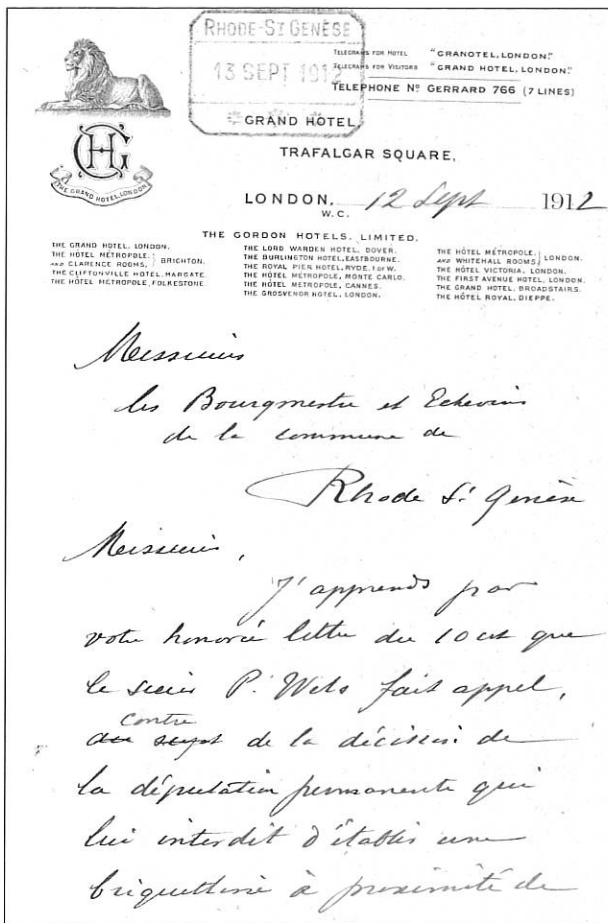
De vele protesten bleken het Ministerie van Arbeid en Industrie wakker te schudden. De aanvraag van 1912 kreeg een negatief advies en werd doorgespeeld naar de provincie, die volgde in het advies. De oven lag op minder dan 30 meter van de huizen langs de Zoniënwoodlaan, te dicht voor het maken van baksteen. Tegen deze beslissing tekende Pierre Wets prompt beroep aan. Ook hier kreeg Georges Lequime lucht van, vanuit het 'Grand Hotel' op Trafalgar Square wette hij opnieuw zijn pen tegen het college. *'Ce serait pour moi un voisinage désastreux qui me*

causerait des pertes irréparables. Je suis donc décidé à me défendre par tous les moyens légaux contre cette nuisance, qui compromettrait l'avenir d'une partie de ma propriété! (brief van 12-09-1912).

Toch werd het beroep tegen het Ministerie van Arbeid en Industrie in overweging genomen. De weigering werd herzien en de toestemming voor een nieuwe exploitatie kwam er op 10 december 1912. Pierre Wets voegde er droog aan toe *'ik moet u doen op merken als dat het dan al winter is en als dat allemaal de kampagnaar [!] weg naar de stad zijn gaan wonen'* (brief 29-05-912). Inderdaad trok de burgerij tijdens het winterseizoen naar de stad, om tijdens de lente terug naar het platteland te verhuizen. Deze rede heeft waarschijnlijk de doorslag gegeven voor de nieuwe vergunning. De voorwaarde was wel dat Wets zijn oven pas mocht aansteken in de tweede helft van de maand november.

Iedereen die verzet aantekende verwees naar de afkeuring van Capouet. Hij diende in 1911 een aanvraag in om op dezelfde plek een oven te mogen oprichten. Deze werd echter geweigerd door de gemeente. In het antwoord van de gemeente op het verzet tegen Wets verzekerde het college dat de aanvraag van Capouet in geen enkel opzicht te vergelijken viel met deze van Wets.

Volgens advocaat Alfred Henrard is de Middenhut exclusief voorbehouden aan de Brusselaars: *'L'Espinette Centrale est devenu un lieu de villégiature très recherché par les Bruxellois qui n'hésitent pas à faire de lourds sacrifices pécuniaires pour venir y trouver un air pur. Cette émigration vers Rhode St. Genèse est de nature à faire le plus grand bien à la commune'* (brief 14-05-1912). Henrard kocht zijn bouwgrond van Georges Lequime, die hem verzekerde dat er na 1903 in de Middenhut geen kareelbakkerijen meer opgericht zouden worden. Het was niet zijn fout dat Wets een nieuwe aanvraag indiende, Henrard meende dat Lequime ter goeder trouw had gehandeld (brief 14-05-1912). Ook de heer Simonis ging hevig tekeer. Hij was van oordeel dat de baksteennijverheid *'favorise singulièrement la formation des moustiques'* (brief 13-05-1912). Bovendien oordeelde hij dat de uitwasemingen van de ovens corrosief waren voor de gewassen; bovendien beten de walmen de kleuren af in het interieur van de villa's. Hij dreigde ermee de bevoegde minister te laten interpelleren en zelf een verzoekschrift aan de koning te richten. De angst om naast een steenbakkerij te moeten resideren dreef sommigen bijna tot wanhoop.

Brief die Georges Lequime schreef vanuit Londen om te protesteren tegen de vergunning van Pierre Wets. Bron: Algemeen Rijksarchief Anderlecht

⁵ zie ook FERNAND VANHEMELRYCK en URBAAN DE BECKER, *o.c.*, p. 345.

Rhode-St-Genèse (Espinette Centrale)
Eglise de N. D. des Espinettes

De wijk 'de Middenhut', rond de nieuwe kerk de nog onbebouwde percelen. Postkaart, omstreeks 1920

4. SEBASTIEN SWAELENS (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Sebastien Swalens
FUNCTIE/WOONPLAATS:	Nieuwstraat
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	2: in 1902 en 1905
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	2 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>fabrication de briques à la main, four de campagne</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	250 000
AANTAL OVENS:	1
PERCEEL:	Sectie C, n° 99°

5. EGIDE MICHIELS (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Egide Michiels (Gilles)
FUNCTIE/WOONPLAATS:	/
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	4: in 1903, 1904, 1909 en 1911
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	4 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>fours de campagne et briqueterie à la main</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	/
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	/
AANTAL OVENS:	/
PERCEEL:	Sectie F, n° 7 a/2°

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDE VAN VERZET
Arthur Weber (1903)	schade aan gewassen, verminderen prijs bouwgrond
Dr. Th. De Meersman (Agréé aux Chemins de fer de l'Etat) (1903)	schade aan gewassen, schade door neervallende as
Arthur Weber (1904)	schade aan gewassen, verminderen prijs bouwgrond
Alfred Henrard (1911)	aanvraag om een PV op te stellen indien Michiels geen strobussels plaatst tegen de oven om de verspreiding van gensters en rook tegen te gaan
Alfred Henrard (1911)	'...de vous écrire encore au sujet des briqueteries de L'Espinette Centrale, mais la commune laisse se commettre tant d'irrégularités, que je désire vous les signaler' (brief aan Gouverneur Beco)

Zoals bij Pierre Wets wilde Egide Michiels een kareelbakkerij oprichten in de Middenhut. Het protest was navenant. Het zijn dezelfde die verzet aantekenen. Bovendien is

Egide Michiels de nonkel van Pierre Wets, wat de zaak gevoeliger maakt.

6. FRANS LEBEAU (D 472/35)

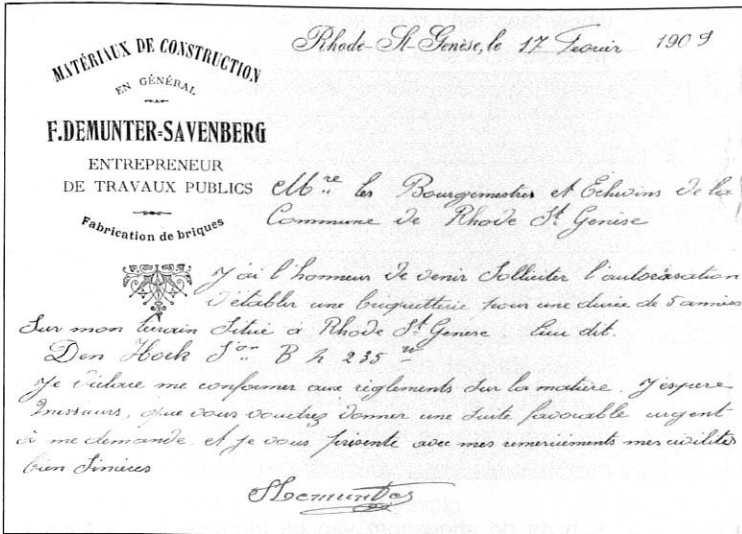
NAAM AANVRAGER:	Frans Lebeau
FUNCTIE/WOONPLAATS:	/
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	2: in 1904 en 1906
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	2 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>briquetterie à la main</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	/
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	/
AANTAL OVENS:	1
PERCEEL:	Sectie D, n° 30 ^d (eigendom van Orban-Van Volsem)

7. FRANS DEMUNTER (II) (D 472/36)

NAAM AANVRAGER:	Frans Demunter-Savenberg
FUNCTIE/WOONPLAATS:	aannemer van openbare werken
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	5: in 1904, 1908, 1909, 1913 en 1914
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	5 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>fours de campagne et briquetterie à la main</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1908: 2; 1913: 2; 1914: 1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	1908: 300 000; 1913: 1 500 000; 1914: 300 000
AANTAL OVENS:	1908: 4 ovens, met elk 700 000 stenen; 1913: 3; 1914: 1
PERCEEL:	1904: Sectie B, n° 235 ^m en 235 ⁿ ; 1908: Sectie B, n° 76 ⁱ ; 1909: Sectie B, n° 235 ^w ; 1913: Sectie B, n° 76 ^m ; 1914: Sectie B, n° 173 ⁱ (perceel land waarop de feestzaal van L. Thomas stond)

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDE VAN VERZET
Guillaume Willekens (1908)	Schade aan fruitbomen

Demunter was beroepsbakker. Op zijn hoofdning is dit weergegeven: 'fabrication de briques'. De kleilagen waren na exploitatie uitgeput, telkens moest er uitgekeken worden naar een ander stuk land. Zowel in de wijken van De Hoek als de Middenhut richtte hij ovens op. Ook de hoeveelheid ovens en persen wisselde, naargelang de vraag naar bakstenen.

Aanvraag voor het oprichten van een kareelbakkerij door Demunter-Savenberg in 1909.
Bron: Algemeen Rijksarchief Anderlecht

8. F. DEDOBBELEER (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Frans Dedobbeleer
FUNCTIE/WOONPLAATS:	/
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	1: in 1905
TOEGEWENZEN/AFGEWEZEN:	Toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	fabrication de briques à la main
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	200 000
AANTAL OVENS:	2
PERCEEL:	Sectie C, n° 841 ^d

9. JACQUES TESTAERT (D 472/37)

NAAM AANVRAGER:	Jacques Testaert
FUNCTIE/WOONPLAATS:	/
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	2: in 1905 en 1910
TOEGEWENZEN/AFGEWEZEN:	2 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	fabrication de briques à la main
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1905: 1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	1905: 200 à 250 000
AANTAL OVENS:	1905: 2
PERCEEL:	1905: Sectie D, n° 4 ⁱ , in 1910 werd het perceel opgedeeld: n° 4 ⁱ

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Weduwe L. Van der Wey (1912) 'Villa Malibran'	Aanvraag om het steenbakken uit te stellen van mei naar eind oktober. Schade aan gezondheid, klacht wegens het niet ontvangen van de commodo en incommodo. 'Je sais que pareille mesure à été prise pour les briqueteries de L'Espinette, situées près des villas. Je suis dans le même cas. J'ai loué ma villa à des personnes de Bruxelles qui viennent à la campagne pour respirer le bon air, et vous comprenez que les émanations d'acide carbonique qu'un four à briques dégage toujours vont chasser mes locataires.'

10. HENRI VASTIAU (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Henri Vastiau
FUNCTIE/WOONPLAATS:	Dreef, Alseberg
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	1: in 1908
TOEGEWEZEN/AFGEWEZEN:	Toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	/
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	/
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	/
AANTAL OVENS:	/
PERCEEL:	Sectie D, n° 23 ^a

Voor de vergunning van de Alsebergenaar uit de Dreef werd geen enkel verzet aangetekend. Henri Vastiau bakte zijn stenen – hoe kan het ook anders – op de plaats waar

zich nu de showroom van de meubelzaak Vastiau-Goedeau bevindt. De Eigenbrakelsesteenweg lag toen volledig in agrarisch landschap.

11. PIERRE WILLEKENS (D 472/38)

NAAM AANVRAGER:	Pierre Willekens-Pierret
FUNCTIE/WOONPLAATS:	steenbakker, aannemer van openbare werken, Terheidestraat 11 (Kleinen Dries)
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	2: in 1908 en 1913
TOEGEWEZEN/AFGEWEZEN:	2 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	/
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1908: ; 1913: 1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	1908: 700 à 800 000; 1913: 600 000
AANTAL OVENS:	1908: 3; 1913: 3
PERCEEL:	1908: Sectie C, n° 284

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Guillaume Blijkers en Trinette Clerens (1908)	schade aan gezondheid, tuberculosepatiënt
Jean Louckx (1908)	aanvraag tot verzekering bij eventuele schade
Sebastien Louckx-Clerens (1908)	schade aan gewassen en huisdieren
Weduwe Guillaume Blijkers-Clerens (1913)	huurders van de woning zullen huis verlaten
Sebastien Louckx (1913)	verbranden van de gewassen

Het was vooral Guillaume Blijkers die zich hevig verzette tegen de onderneming. Hij woonde naast het stuk land waar de oven opgericht zou worden. Als tuberculosepatiënt verklaarde hij dat de kareeloven hem het leven zou kosten. Vol wanhoop schreef hij naar de gemeente over de plannen van zijn buur. De brief is keurig vergezeld van het ultieme bewijs: een doktersbriefje. Voor schade aan boomvruchten en veldgewas kon men een vergoeding vragen, 'maar niet voor het leven van een zieke mensch'

merkte Guillaume emotioneel op. Wanneer de gemeente op voorspraak van de provincie de vergunning goedkeurde, greep hij zijn laatste kans en richtte zich rechtstreeks tot de gouverneur. Bovendien was Guillaume Blijkers sinds twee jaar ziek en de laatste veertien maanden werkonbekwaam. De een zijn brood is de ander zijn dood: *'mijne reden mijne verzetting is dat het oprichten van deze steenbakkerij mij zou kunnen het leven kosten...[.]...en nu als ik op de baan van genesing ben volgens de verklaring*

van de geneesheer Ernest Gody, en nu het goet weder aankomt voor mijne ziekte dat ik in de volle lucht moet zitten...[.]...dat het mij onmogelijk is die slechten geur uit te staan' (brief van 22-05-1908).

Ondanks de ernstige ziekte van Guillaume Blijkers stemden de gemeente en provincie in met de aanvraag. De ziekte was een gefundeerde reden tot weigering, toch oordeelde men dat de ovens ver genoeg van de bebouwing stonden om enige hinder te veroorzaken. Bovendien stonden de ovens in een agrarisch landschap. Merkwaardig is het verzet van Jean Louckx. Het kleine briefje is op het eerste gezicht cryptisch. Door de lage scholingsgraad werden de woorden fonetisch neergekrabbeld, met een pittoreske maar onleesbare brief als gevolg.

De vergunning van 1908 bedroeg vijf jaar, in 1913 vroeg Willekens een verlening aan voor dezelfde periode. Guillaume Blijkers overleed nog voor 1913 en kon geen verzet meer aantekenen, zijn vrouw deed dit in zijn plaats. Bespoedigde de uitwasemingen van de steenbakkerij de tuberculose van Guillaume? De bronnen geven geen uitsluitsel over de arme man zijn levenseinde.

Ook Sebastien Louckx speelde in op de gevoelens van de provincie. Zijn landbouwgrond lag op minder dan vijf meter naast de ovens. 'Want denkt goed waarde heer voor een oude werkmán is het heel bedroefd als men ziet dat al zijn zwoegen zoo in eens verbrand wordt' (brief van 03-06-1913). De provincie oordeelde dat Sebastien in zijn recht was en stuurde de klacht door naar de rechtbank. De verdere uitspraak is niet bekend.

Loeckx Jean
 komt u zeggen
 Wegneer te sikkheno
 caris dat ik liever
 heb van niet te
 beschatig te worden
 als beschatig te zijn
 en in ge dat als het
 bestaet het Bakken
 van den Kaareel, dat ik
 beschatig wordt dan
 moet petrus wilkens
 my granteeren en dan ben ik

Merkwaardige protestbrief van Jean Louckx, 1908.
 Bron: Algemeen Rijksarchief Anderlecht.

12. F. DEMUNTER (III) (G 645)

NAAM AANVRAGER:	François Demunter-Savenberg
FUNCTIE/WOONPLAATS:	St. Annastraat (Steenweg naar Grote Hut)
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	2: in 1909 en 1912
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	2 x toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	fabrication de briques à la main, fours de campagne
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1909: 1; 1912: 2
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	1909: 1 000 000; 1912: 1 000 000 à 1 500 000
AANTAL OVENS:	1909: 2; 1912: 2
PERCEEL:	1909: Sectie A n° 43' (eigendom van Daube-Goitsenhoven); 1912: Sectie A n° 43''

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Adeline Weber (1909)	schade aan gewassen, vermindering in waarde van de grond
Paul Houyoux (1909) (Avocat à la Cour d'Appel)	schade door uitwasemingen van koolstofmonoxide

Adeline Weber (1912)	schade aan eigendom
Eugène Gilson (1912) (Huissier a la Cour de Cassation) 'Villa des Peupliers'	<i>'...une nuisance sérieuse près des maisons de campagne et villas, que l'on paie très cher, et où l'on tient spécialement pour respirer l'air pur de la campagne...'</i>
Paul Houyoux (1912)	Schade door rookuitwasemingen, <i>'je préfère si c'était possible que cette lettre ne fut pas communiqué aux demandeurs, je ne les connais pas, je le repete, et ce que j'en dis c'est autant pour la prospérité de Rhode que pour mes voisins et moi. Je ne voudrais en aucun cas avoir des ennemis'</i>

Ook hier gaat het om dezelfde klachten: de omwonenden zijn zich bewust dat de gemeente de vergunningen toelaat om de welvaart van de mensen te bevorderen.

Maar ze menen dat de komst van de rijke bourgeoisie in Sint-Genesius-Rode óók bevorderend kan zijn voor de welvaart van de gemeente.

13. JOZEF ENGELS (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Jozef Engels
FUNCTIE/WOONPLAATS:	Gehuchtstraat 5
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	1: in 1913
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	Afgewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	200 000
AANTAL OVENS:	1
PERCEEL:	Sectie B, n° 238°

COMMODO EN INCOMMODO

NAAM AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Weduwe Rosine Decorte	schade aan fruitbomen
Pierre Proost	schade aan de 150 fruitbomen en druivenserre, schade aan de gezondheid
J. Windmolen (tekende voor zijn vader)	schade voor de gezondheid en voor de fruitbomen
Marie Van Rossem (tekende voor haar vader)	verhuurde haar huis, de huurder van het huis zou door de kareelbakkerij vragen voor een daling van de huurprijs
Petrus Ragoen-Michiels	verhuurde huis met fruitbomen, schade aan gewassen en fruit
Nikola Blijkers	schade aan het graangewas
F. Vanmeerveldt	<i>'Ik ben timmerman van stiel, en heb een groote hoeveelheid hout rond mijn huis liggen'. Indien de toelating er zou komen ging de verzekeringspremie voor het hout sterk stijgen, schade aan een 100-tal jonge boompjes, schade aan de 'koebeesten en hennen'</i>
Thomas Demunter	schade aan gezondheid
De erfgenamen van weduwe Corridor: Frans Hellinckx, Frans De Mol, Frans Wets, Judocus Wets, Jan Baptist Vanderhagen, Martinus, Vanhoogendyck, Egidius Van den Broeck, George Levefre, Petrus Ragoen, Jozef Ragoen, Petrus Dewit, Maria Ragoen, Jan Baptist Vandervelden-Corridor, Sebastiaan Corridor, Frans Mosselmans-Corridor, Carolus Corridor	schade aan gezondheid, allen tekenen op één gezamenlijke brief
Victor Winnelinckx, koster Schoolstraat 3	schade aan <i>'boomen , vruchten en legummen'</i>

Helemaal anders verging het met Jozef Engels, als een van de weinigen keurde het gemeentebestuur zijn aanvraag af. Hij wilde zijn oven oprichten in het midden van De Hoek, op een steenworp van de school en de St. Annakapel. Door de ligging van het perceel kon Jozef Engels onmogelijk zijn oven verder dan 50 meter plaatsen van twee woningen waarin twee opposanten huisden. De gemeente achtte de vele protestbrieven ontvankelijk, deze zijn – in tegenstelling tot deze van de Midenhut – alle Nederlandstalig. Daar de meeste omwonenden ongetuigd waren, werden verschillende protestbrieven door één hand opgesteld, en werden ze ondertekend met een kruisje of naam in gebrekkig handschrift. De meeste redenen van verzet waren de roetneerslag op de gewassen en het eventueel mislukken van de fruitoogst.

Jozef Engels reageerde woedend van zodra hij op de hoogte was van de tien klachten tegen zijn vergunning voor een kareelbakkerij. Volgens hem was maar één persoon verantwoordelijk voor dit verzet: Petrus Ragoen. *'Ik weet niet uit wat reden Ragoen al die voetstappen heeft aangewend. Men zegt mij dat hij opgestookt is door eenen steenbakker van de streek uit jaloersheid, of het waar is weet ik niet'* (brief van 23-08-1913). Bovendien heeft Demunter, *'Baron'* genaamd, op het stuk land ernaast gedurende verschillende jaren steen gebakken zonder dat iemand, dan de 10 die er nu tegen waren, protesteerde. Nochtans bleef het gevaar hetzelfde. Ragoen zou zelf kareel hebben gebakken op een perceel vlak naast dat

van Engels, er werd geen protest aangetekend. Ook Leon Thomas heeft in dezelfde buurt een oven opgericht, op een stuk land dat toebehoorde aan Ragoen. Volgens Jozef Engels kreeg Ragoen van Leon Thomas hiervoor een fikse vergoeding. Als klap op de vuurpijl bleek dat nu ook Demunter, schoonvader van Leon Thomas, een toelating vroeg om kareel te mogen bakken op dit stuk land (n° 173, zie ook Demunter II), *'waarschijnlijk mits ook eene vergoeding te betalen aan Ragoen. Men kan zeggen dat er geenen kareel mag gebakken worden dan wanneer er Ragoen profijt uit trekt'*. Jozef Engels vertrouwde op het college om een juiste beslissing te nemen, *en dat gij zult toelaten aan den eenen zoals aan den anderen zijn brood te verdienen'* (Brief Jozef Engels aan Gouverneur, 04-09-1913). Maar Jozef Engels greep naast zijn kans: de ovens bleken te dicht bij de huizen te staan. De aanvraag werd dan ook geweigerd.

De beschuldigingen van Jozef Engels aan het adres van Petrus Ragoen zijn misschien niet helemaal ongegrond. Het verzet van de omwonenden werd opvallend goed georganiseerd. Dit blijkt uit het feit dat alle brieven bijna dezelfde opstelling hebben. Voor enkele brieven werd hetzelfde papier gebruikt. In alle tien brieven werd ook dezelfde fout overgenomen, namelijk dat het zou gaan om perceelnummer 238^b en niet 238^e. Bovendien blijkt uit het handschrift dat Petrus Ragoen verschillende keren optrad als briefschrijver voor de personen van zijn buurt die niet konden schrijven.

14. JAN FRANS JAKEMEYN (G 645)

NAAM AANVRAGER:	Jan Frans Jakemeyn
FUNCTIE/WOONPLAATS:	Gemeenteontvanger
AANTAL AANVRAGEN EN JAARTAL:	1: in 1913
TOEGEWEEZEN/AFGEWEZEN:	Toegewezen
OMSCHRIJVING ACTIVITEIT:	<i>four de campagne pour la cuisson</i>
AANTAL BAKSTEENPERSEN:	1
AANTAL STENEN PER SEIZOEN:	125 000
AANTAL OVENS:	1
PERCEEL:	Sectie A, n° 91 ^g (eigendom van Frans Wets-Labarre)

COMMODO EN INCOMMODO

AANTEKENAAR VERZET	REDEN VAN VERZET
Simon Voets	<i>'ik verzet mij tegen het oprichten der kareelbakkerij aangezien hij te dicht bij mijne boomen staan'</i> vraagt vergoeding voor eventuele schade, en vraagt of het bakken pas ingezet kan worden na het binnenhalen van de oogst.
Jan Baptist Vandeginne, Weduwe blijkers en Petrus Vandenberghe	aanvraag van vergoeding bij eventueel geleden schade, evenals het verbod om de oven dichterbij dan 10 meter van hun eigendom te plaatsen.

Reeds in 1913 kreeg Jan Baptiste Meert een vergunning voor één jaar. De bakstenen had hij dringend nodig om een nieuwe schuur te bouwen. Het jaar erop echter vroeg hij een nieuwe toelating, ditmaal voor een periode van vijf jaar. De aanvraag werd aangevochten door de perceelgenoten en omwonenden. Emile Geissler, die op de *Boulevard du Hainaut* een 'manufacture de parapluies, ombrelles et cannes' openhield, woonde in een van de villa's niet ver van de oven. Ook Baron de Fierlant vond een toelating van vijf jaar overdreven, in deze periode kon er heel wat gebeuren en waren de schadelijke gevolgen op lange termijn niet te overzien.

hier een mooie getuige van. Deze bevolkingsgroep had uiteraard het meest te verliezen. Ze resideerden in riante villa's op de Middenhut langs het Zoniënwoud. Deze 'sociale klasse' distantieerde zich duidelijk van het gewone volk en besepte meestal niet dat het houden van een kareelbakkerij bij vele families brood op de plank bracht. Ze bekeken de problematiek dan ook vanuit een ander standpunt. Vanuit Brussel weggevlucht voor het lawaai en het drukke leven, kwamen ze naar Rode om van de goede lucht en prachtige omgeving te genieten, en zeker niet om geconfronteerd te worden met een dagenlang rokende hoop stenen. De burgerij in de villa's waren van mening dat ook hún aanwezigheid het welzijn van de gemeente ten goede kwam.

Bij de raadpleging van deze dossiers en de briefwisseling valt steeds de typisch kleingeestige dorpsmentaliteit op. Het getouwtrek van de vergunning rond Jozef Engels is hier het voorbeeld van. De een zijn dood is de ander zijn brood... bij de aanvraag van Pierre Willekens mag dit letterlijk genomen worden.

Besluit

Bij het bekijken van alle aanvragen en de daaropvolgende vergunningen, valt het op dat de burgemeester en schepenen van Rode steeds – op één uitzondering na – partij trokken voor de kareelbakker. Dat deze ondernemers allen inwoners waren uit Rode speelde uiteraard in hun voordeel. De gemeente trok slechts één enkele keer een vergunning in, wegens het massale protest van de eigen, 'autochtone' bevolking, verder bleef de gemeente onverschillig voor de vele hevige protestbrieven van ingeweken Brusselaars.

De gemeente was er zich ook sterk van bewust dat de kareelbakkerijen werk verschaften aan heel wat Rodenaars. Dit argument haalde het steeds toen men de eventuele hinder voor mens, plant en dier afwoog. Het verzet was soms hevig. Vooral de bewoners – ingeweken vanuit Brussel – van de wijk Middenhut gingen naarstig tekeer: de lange reeks brieven en de hevigheid van het verzet zijn

Het archief van de kareelbakkerijen werpt een uniek licht op de tegenstellingen van een gemeente in volle ontwikkeling. Op het hoogtepunt van de *Belle Epoque* stonden in Rode twee grote 'klassen' tegenover elkaar: de boeren, kleine middenstanders en arbeiders langs de ene kant, de bourgeoisie langs de andere. Het verloop van de geschiedenis liet de kareelbakkers verdwijnen uit het straatbeeld, de gemeente urbaniseerde bijna volledig en de grote velden waar eertijds de ovens stonden werden – ironisch genoeg – verkaveld tot villawijken.

Jan De Cock
Projectmedewerker Erfgoed
& Streekgebonden activiteiten
Arch'educ
Halle-Vilvoorde

De oudste afbeelding van de H. Dominicus in Vlaanderen

Afbeelding: Anoniem, Zegenende Dominicus, 14de eeuw (hout, 137 x 90 cm).
Museum voor Oude Kunst, Brussel, inv. 8733.
Legaat Mevr. Delporte-Livrauw en Dr. Delporte, Brussel 1973.

Luc Van Eeckhoudt

In het Museum voor Oude Kunst te Brussel bevindt zich een houten paneel (137 x 90 cm) waarop onder elkaar zijn afgebeeld, twee taferelen uit de Goede Week: Christus sterft aan het kruis en daaronder Pasen of de verrijzenis. Onmiddellijk is onze aandacht getrokken door het perizonium en de stervende Christus. De doorhangende Christusfiguur en de symmetrische pijpplooien van het lendendoek zijn interessante indicatoren om dit werk vrij nauwkeurig in de tijd te kunnen plaatsen. We zitten in de volle gotiek. De conservator Valentijn Vermeerch plaatst dit werk terug naar het eerste derde van de 14de eeuw¹. Als we de eminente iconograaf Thoby² volgen zijn we eerder geneigd dit schilderij ruimer te dateren nl. eerste helft van de 14de eeuw. Wat het ook zij, laten we stellen dat dit werk is ontstaan binnen de eeuw na het overlijden van de Heilige Dominicus (1170-1221)³.

Het merkwaardige van dit schilderij is voor ons de achterkant. Als wij dit werk omdraaien zien we een prachtige

afbeelding van een zegenende monnik in zwart-witte kledij met een grote aureool, een heilige dominicaan: de heilige Dominicus. We weten dat Dominicus 12 jaar na zijn overlijden reeds heilig verklaard werd⁴.

Dit is een eenvoudige afbeelding tegen een vrij sobere achtergrond van een staande en zegenende Dominicus. Zijn witte binnenkap en zwarte buitenkap bevestigen ons dat dit een dominicaan is. Het aangezicht is, typisch voor die tijd, nog zeer zoeterig en kan voor elke heilige gebruikt worden. Qua iconografie is deze afbeelding sober gehouden. Er is geen schitterende ster op zijn voorhoofd of er net boven, hij wordt niet vergezeld door de hond met de brandende toorts, hij draagt geen witte lelie of stok in zijn hand, hij heeft geen lange paternoster aan zijn riem (de riem is trouwens niet zichtbaar), maar hij draagt een lang wit habijt met witte scapulier en erover een zwarte mantel met kap die mooi omheen zijn witte kap zit.

¹ VALENTIJN VERMEERCH, Museum voor Oude Kunst, Brussel, in : *Musea Nostra*, nr. 3, Brussel, 1988, p. 11.

² THOBY, *Le Crucifix*, s.l., s.d.

³ HUMBERT-MARIE VICAIRE, *Histoire de saint Dominique*, Paris, 2004, p. 31 en 38.

⁴ *Ibidem*, p. 38, 3 juli 1234.

Dominicus geeft de zegen met zijn rechter hand (twee wijsvingers en duim omhoog) en houdt in zijn linker hand een gesloten boek vast dat hij netjes voor zich houdt. Beide handen staan onder elkaar. Opvallend is zijn brede tonsuur en grote aureool. De zegenende Dominicus is niet hetzelfde als de biddende Dominicus. Heel merkwaardig, maar van deze heilige hebben we een reeks afbeeldingen van de biddende Dominicus "*De negen wijzen van bidden van de heilige Dominicus*"⁵ door een ongekende auteur beschreven kort na zijn overlijden (1260-1288) en waarvan o.a. een prachtige geïllustreerde versie gekend is in de bibliotheek van het Vaticaan (14de-15de eeuw)⁶ waar we dertien maal de Heilige Dominicus zien afgebeeld telkens in een andere gebedshouding.

Dit is een zeer sobere en frontale afbeelding van deze heilige, alleenstaand, zonder versierde achtergrond. Vergelijken we dit met een schilderij uit Bologna⁷ dan vinden we dezelfde iconografie terug, hier staat Dominicus wel even naar links gedraaid. Een ander Italiaans schilderij vinden we in het zuiden, nl. te Napels⁸. Hier staat Dominicus eveneens

frontaal afgebeeld, zegent en houdt een open boek vast (geen ster, geen hond, geen stok, geen paternoster). We kennen nog een houten beeld van die tijd waar we dezelfde eenvoudige figuur zien met dezelfde sobere attributen⁹.

Het boek verwijst naar het visioen dat Dominicus ontving te Rome in 1220¹⁰. Hem verschenen de heiligen Petrus en Paulus: Petrus overhandigde hem een stok en Paulus een boek, met als boodschap: *Vade et Predica...* (ga en verkondig het Woord want God heeft U uitverkoren voor deze opdracht).

Deze afbeelding is een prachtige aanvulling bij ons artikel "*De iconografie van de Heilige Dominicus, stichter van de Predikbroeders (1170-1221) in Vlaanderen*"¹¹.

Luc Van Eeckhoudt
ten Langveld
3300 Hakendover

⁵ P. BLANCO O.P., e.a., *Les neuf Manières de prier de Saint Dominique*, Genova, 1992.

⁶ Codex Rossianus 3, geschreven in het catalaans.

⁷ Bologna (It.), Convento San Domenico, anonime, 13de eeuw.

⁸ Napels, Galleria Nazionale di Capodimonte (Scuola Campana), 13de eeuw: H. Dominicus met links en rechts telkens 6 taferelen uit zijn leven (vita).

⁹ Houten beeld van de H. Dominicus, 13de eeuw (locatie onbekend).

¹⁰ HUMBERT-MARIE VICAIRE, o.c., p. 448-449: 18 januari 1220: "*Va et prêche, car Dieu t'a choisi pour ce ministère.*"

¹¹ LUC VAN EECKHOUDT, De iconografie van de Heilige Dominicus, stichter van de Predikbroeders (1170-1221), in Vlaanderen, in: *Ons Heem. Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen*, Mechelen, jg. 61, nr. 3, 2008, p. 19-33.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1	Reizen	6,25
jg. 58, 2005, nr. 1	Gevaar	6,25
jg. 59, 2006, nr. 1	Kleur	6,25
jg. 60, 2007, nr. 1	Niet te schatten	6,25
jg. 61, 2008, nr. 1	Wordt verwacht:	6,25
jg. 61, 2008, nr. 2	Mijn waterweg	10,00
jg. 62, 2009, nr. 1	Uit vriendschap!?	6,25

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991), 1,85 euro (1992-1996) of 6,25 euro (vanaf 2003) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

- Frederik François, *De invloed van taalgrensverschuivingen en verfransingspolitiek op de Cisterciënzerabdij van Florival in de 18e eeuw* 2
- Romain John van de Maele, *Vismarkten en vismijnen in Vlaanderen* 6
- Henri Vannoppen, *De geschiedenis van de jeugd in Vlaanderen ... of het verhaal van verzuilde en klassengebonden jeugdverenigingen tot pluralistische jeugthuizen* 20
- Reinoud Vermoesen, *'Vroegmoderne herbergiers en hun klanten, Aalst 1777-1796* 34
- Jan De Cock, *Kareelbakkerijen in Sint-Genesius-Rode* 42
- Luc Van Eeckhoudt, *Lokaal geheugen en bezettingsverleden in Vlaanderen: een aanzet* 58

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. De oude vismarkt in Antwerpen, De Volksgazet, 1922. Verz. R.J. van de Maele
2. Ferrariskaart Aalst 1777. Bron: Koninklijke Bibliotheek
3. De B.J.B.-Jongens in de processie te Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg
4. De wijk 'de Middenhut', Sint-Genesius-Rode. Uit een postkaart, omstreeks 1920.

ONS HEEM

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen
driemaandelijks tijdschrift
jaargang 62, nummer 2
april-mei-juni 2009
ISSN 1370-6489

COLOFON

Ons Heem, tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen is een uitgave van Heemkunde Vlaanderen vzw
Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

 015/20 51 74

 015/20 54 23

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

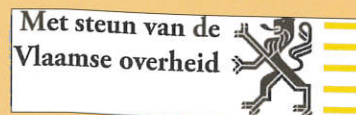
Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx

Grote Baan 193

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 (IBAN: BE79 0682 2185 9033, BIC: GKCCBEBB) met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2009.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 januari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.